

A KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZETÉNEK
KUTATÁSI JELENTÉSEI

11.

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET

Igazgató:

Monigl István

Sorozatszerkesztő:

Hablicsek László
tudományos titkár

Irta:

Dr. Hoóz István

TÁRSADALOMPOLITIKA, GAZDASÁGPOLITIKA, SZOCIÁLPOLI-
TIKA, VALAMINT A NÉPESEDÉSPOLITIKA KAPCSOLATAI A
SZOCIALISTA ORSZÁGOKBAN

Budapest

1983/4

A tanulmány a társadalmi-gazdasági fejlődés és a népesedés összefüggéseivel foglalkozó kutatási téma keretében készült és a távlati népesedési koncepció kidolgozása számára adjuk közre.

TARTALOMJEGYZÉK

I. BEVEZETÉS.....	6.
II. A TÁRSADALOMPOLITIKA ÉS A NÉPESEDÉSPOLITIKA ÖSSZE- FÜGGÉSEI.....	10.
1. A születésszabályozáshoz való jog biztosítása...11.	
2. A válási tilalom megszüntetése.....22.	
3. A nők gazdasági egyenjogúsítása.....33.	
4. A népesedéspolitika és a gazdasági fejlődés.....45.	
5. A külső és belső vándormozgalomról.....45.	
6. A népesség gazdasági aktivitásáról.....56.	
7. Az iskolázottság alakulása és jelentősége.....62.	
8. A foglalkozás szerinti megoszlás és változása...65.	
9. A népesség társadalmi mobilitásáról.....67.	
10. Népesedéspolitika kapcsolata a szociálpolitiká- val.....69.	
III. FORRÁSOK ÉS JEGYZETEK.....	79.

I. BEVEZETÉS

Minden olyan monográfia, amely egy ország politikai és gazdasági elemzésével foglalkozik, jelenleg is rendszerint az illető ország területének és lakosságának jellemzésével kezdődik. /A népességfejlődésben az utóbbi évtizedben végbement változások pedig már nemcsak a politikusokat és a szakembereket, hanem a népesség minden rétegét foglalkoztatják./ Nincs azonban elfogadható tudományos alapja egy olyan a priori feltevésnek, hogy egy adott népességszámot, struktúrát vagy szaporodást soknak vagy kevésnek, jónak vagy rossznak tartssunk. Ugyanaz a népességszám egyszer munkaerőhiányt, máskor pedig munkaerőfelesleget okozhat. Hasonló a helyzet a népességstruktúrával is, mert pl. a falu-város vagy az iskolázottság szerinti megoszlás kielégítő lehet egy agrár országban, de nem felel meg egy iparilag fejlett társadalomban.

Egy bizonyos számú népesség vagy annak változása, tehát nem önmagában jelent problémát, hanem akkor válhat azzá, amikor érezhetővé válnak, vagy felismerjük következményeit. A népesség számának vagy a népesedési folyamatnak értékelése politikai feladat, mert annak közelebbi vagy távolabbi céljai döntik el, hogy a jelenlegi vagy a jövőbeni népesedési folyamatoknak milyen ideológiai, társadalmi, vagy gazdasági jelenségek fejlődését kell elősegítenie. Amikor úgy itélik meg, hogy a népesség összetétele, területi elhelyezkedése vagy reprodukciójának üteme a kitűzött feladatokkal nincs összhangban, külső, társadalmi-gazdasági eszközökkel igyekeznek ezt megteremteni.

A népesedéspolitikai tevékenysége mindig a jövőre irányul, hisz azt akarja alakítani, befolyásolni. Így

céljainak és eszközeinek megválasztása feltevéseken alapul, a feltevések pedig ismeretekre és tudományos elméletekre támaszkodnak. Ha az ismeretek hiányosak, a tudományos elméletek pedig megalapozatlanok, a politikai döntések is tévesek lesznek. A termelőeszközök társadalmi tulajdona lehetővé teszi, hogy a tervezésben és az irányításban - minden korábbi társadalomnál nagyobb és növekvő - súlya legyen a tudománynak.

Hazánkban is már a felszabadulást követő években számos olyan intézkedést kellett hozni, amely - közvetve vagy közvetlenül - befolyásolta a népesség struktúráját vagy a népmozgalmi jelenségeket. Ezek meghozatalánál természetes igényként jelentkezett az, hogy a népesedés mozgástörvényeit és az irányítás legkedvezőbb módszereit, eszközeit tudományos kutatásokkal fel kell tárni, de ugyanilyen természetesnek kell tekintenünk azt is, hogy a népmozgalomban észlelt problémákra reagálni kellett akkor is, ha azok tudományos elemzése még nem történt meg.

Zavartalan népességfejlődés ezekben az országokban még egy emberöltő óta sem folyik és a szervezett kutatómunka is csak az 1960-as években indult meg. A marxizmus-leninizmus klasszikusainak művei, a Szovjetunió több évtizedes gyakorlata és kutatómunkája sokféle útmutatást adhatott a népesedéspolitikai célok és eszközök meghatározásához, de nem pótolhatta azt az ismeretet, amelyet saját múltunk, jelenünk és fejlődésünk sajátosságainak, törvényszerűségeinek feltárásából meríthetünk. Amikor a magyar népességfejlődésre ható tényezőket kívánjuk feltárni, abból a feltevésből indulunk ki, hogy ez a megismerés sokoldalúbb és reálisabb lesz, ha a többi európai szocialista országban elért kutatások eredményeit, az azokban hozott intézkedéseket és népesedési folyamatokat is tanulmányozzuk. Minden ország spe-

ciális adottságai a népesedés alakulásában is megnyilvánulnak. A demográfiai jelenségek autonóm jellegét csak úgy ismerhetjük fel, hogy azonos gazdasági és társadalmi, de eltérő kulturális hagyományok között élő népeségeknél vizsgáljuk. A különböző államok gyakorlatának és tapasztalatainak megismerése elméletet alakító hatású lehet ezen a területen is.

Mivel a társadalmi valóság és az emberi viselkedés egyre sokrétűbbé válik, a demográfia kategóriáinak, fogalmainak felbontására, a társadalmi valósághoz való közelebbhozására ezen a területen is szükség van. Az elmúlt évtizedekben hazánkban és külföldön folyó kutatások során egyre mélyebben és részletekbe menőbben tárták fel a népszaporodásra ható tényezőket. A mind apróbb részletekre kiterjedő vizsgálatok mellett azonban nélkülözhetetlen a nagyobb összefüggések, az "egész" inter- és multidiszciplináris megközelítése. E folyamatok tanulmányozása felfedi a tudatos emberi tevékenység korlátait és egyben lehetőségeit is.

A népesedéspolitika nem autonóm, hanem az általános politika része, mert azok az indítékok, amelyek valamilyen népesedéspolitikai intézkedések alapjául szolgálnak, nem választhatóak el az általános helyzet politikai értékelésétől, illetve a jövőre vonatkozó politikai célkitűzésektől, eredményeinek pedig az általános politika érdekeit kell szolgálniuk. A rész és az egész között sokoldalú kapcsolat, kölcsönhatás áll fenn, de a rész mindig alá nem vetve az egésznek. A népesedéspolitika fő céljait ezért az általános politikából kell levezetni. Ez az összefüggés azonban fordítva is fennáll, mert a fontos népesedéspolitikai döntések nemcsak a szorosán vett népmozgalomra vonatkozó intézkedések, hanem egyben politikai következményekkel járó döntések is

/pl. az abortusszal kapcsolatos intézkedések/.

Minden cselekvés előtt meg kell határozni tehát, hogy mit jelentenek a statisztika által feltárt tények, mit kell tenni értük vagy ellenük, hogy az általános társadalmi-gazdasági fejlődésben pozitív szerepet játsszanak. E problémákban való állásfoglalás jelenti a népesedéspolitika céljának kitűzését. Ennél figyelembe kell venni ideológiai /politikai/, gazdasági és demográfiai szempontokat. Bár ezek szorosan összefüggenek egymással, esetenként szükség lehet egy fontossági sorrend meghatározására, amikor valamelyiket a másik kettő elé /fölé/ kell helyezni.

Bár a szocialista országok népességfejlődésének átfogó elméletét még nem dolgozták ki, a különböző intézkedések, a népmozgalom alakulása és az egyre szaporodó publikációk tanulmányozása alapján - a népesedéspolitikai célok jellege, fajtái szempontjából - három időszakot különböztettem meg. Minden országban az első időszakban ideológiai /politikai/ célok megvalósítására törekedtek, majd a gazdasági fejlődés népesedéspolitikai eszközökkel való elősegítésére /a népesség társadalmi és területi struktúrájának átformálása/, az utóbbi évtizedekben pedig egyre határozottabban a termékenység növelése érdekében hozott intézkedések kerültek az érdeklődés előterébe. Ezen azonban sohasem különültek el egymástól, mert szinte az egész időszak alatt jelen volt mindhárom tényező, de felismerhető egy-egy időszak domináns jellege, az akkor érvényesíteni kívánt cél, amely mellett a másik kettő időlegesen háttérbe szorult ugyan, de teljesen nem tűnt el.

II. A TÁRSADALOMPOLITIKA ÉS A NÉPESEDÉSPOLITIKA ÖSSZEFÜGGÉSEI

Az életlehetőségek és a népesség száma közötti összhangot kezdetben a természet törvényei határozták meg, mert az emberi szaporodás is a természet szeszélyeitől függött éppen úgy, mint a többi élőlényé. Még ilyen körülmények között is - egyes földrajzi területeken és bizonyos időszakokban - nem a magas halandóság, hanem a létfenntartási eszközök hiánya jelentette a nagyobb problémát. Ezért már a primitív emberi közösségek is kénytelenek termékfeleslegüket valamilyen módon /pl. a párkapcsolatok vagy a szülés feltételeinek szabályozásával/ befolyásolni. E téren az új korszak akkor kezdődött, amikor az egyén felismerte, hogy gyermekei száma befolyásolja gazdasági célkitűzései megvalósításában, mert ettől kezdve már a legkisebb társadalmi közösség, a család kívánta meghatározni a gyermekek számát. A családtervezés tehát, amely évezredekig kollektív, a társadalom érdekeit szolgáló tevékenység volt, fokozatosan az egyéni érdekek megvalósításának eszközévé vált. Amikor a házaspároknak az a tevékenysége ellenkezett a társadalom érdekeivel, vagy a közerkölcsökkel, a születésszabályozás különböző eszközeinek használatát üldözte az állam és tiltotta a vallás. F tilalmak ellen a XIX. sz. elején küzdelem indult meg/1/, amelynek szellemi előkészítésében jelentős szerepet játszott Malthus munkássága is, mert művei nemcsak a tudományos életben keltettek nagy visszhangot, hanem a közvélemény érdeklődését is felkeltették. A különböző ligák, egyesületek, körök a családtervezés gondolatának, lehetőségeinek propagálásával és erkölcsi igazolásával mintegy felkészítették a közvéleményt annak gyakorlati alkalmazására is. A gazdasági és a társadalmi viszonyok átalakulása így megteremtette a családi viszonyok átalakulásának előfeltételeit. Engels a mo-

nogám család kialakulásáról adott klasszikus elemzésében meggyőzően világított rá erre az összefüggésre. A család kialakulásával és helyzetével foglalkozó elemzései során olyan következtetésre jutott, hogy a polgári családban a nők egyre inkább kiszolgáltatott helyzetbe kerültek, hisz az minden szabadságot megad a férfinak, de kiszolgáltatott helyzetbe juttatja a nőt. Ezért nem elég a nők politikai egyenjogúsításáért harcolni, hanem családon belüli helyzetüket is meg kell változtatni. A női emancipáció megvalósítása magában foglalja a születésszabályozás jogának megadását, a válási tilalom feloldását és a gazdasági egyenjogúsítást is. A társadalompolitikai szabályozás tehát egyrészt a nők egyenjogúsítását, illetve a család helyzetével kapcsolatos kérdéseket jelentette, másrészt nemzeti célok megvalósítását, az etnikailag egységesebb népesség kialakítását.

1. A születésszabályozáshoz való jog biztosítása

A tudományos szocializmus több klasszikusa /pl. Kautsky /2/és Bébel/3/ / hangoztatta, hogy a sok gyermek szülése és nevelése a nők társadalmi elszigetelését okozhatja. Ezért a családtervezés lehetőségében, illetve az abortusztilalom feloldásában olyan eszközt láttak, amely a nőt felszabadítja a férfiak zsarnoksága alól, amely a női identitás, az önmegvalósítás eszköze, része lehet. Különbséget kell azonban tenni az egyén családtervezési törekvései és a neomalthusianizmus, mint társadalmi mozgalom között. Már Marx is azért támadta Malthus tanait, mert az a proletariátus nyomoráért a proletárok szaporaságát, nem pedig a fennálló társadalmi rendszert tette felelőssé. A neomalthusianizmus hatására adták ki a német szocialista-reformista nők 1913-ban a "születéssztrájk" jelszavát, tiltakozásul a németországi türhetetlen életkörülmények ellen, a kommunista női

szervezetek /élükön Rosa Luxemburg-gal és Clara Zetkin-nel/ azonban elítélték ezt a mozgalmat. A kiadott jel-szót neomalthusianista, defetista megnyilvánulásának tartották/4/. Lenin is határozottan fellépett ez ellen a "születéssztrájk" ellen, amikor hangoztatta, hogy "..... feltétlen ellenségei vagyunk a neomalthusianizmusnak, mert ez az irányzat szívtelen és önző kispolgári párocskákknak való, akik ijedten mormolják, csak mi meglegyünk valahogy, isten segítségével, de gyerek inkább ne legyen. Természetesen ez semmiképpen nem gátol bennünket abban, hogy minden olyan törvény hatályon kívül helyezését követeljük, amely üldözi az abortuszt vagy a preventív intézkedésekről szóló orvosi munkák terjesztését stb. Az ilyen törvények csupán az uralkodó osztályok képmutatását tükrözik...." Egy dolog az orvosi propaganda szabadsága és az állampolgárok - férfiak és nők - elemi demokratikus jogainak védelme. Más dolog a neomalthusianizmus szociális tana/5/.

A marxizmus-leninizmus klasszikusai tehát nem az öntudatos anyasággal szemben léptek fel. Ugy vélték, hogy a nők a politikai és a gazdasági életbe aktívan csak akkor kapcsolódhatnak be, ha ebben anyai kötelezettségeik nem akadályozzák, ha a szülés számukra nem biológiai véletlenektől függő esemény, hanem a családtervezés is elemi joggá válik. Ez a lehetőség azonban csak akkor reális, ha számukra ismeretesek és elérhetőek azok az eszközök, amelyekkel a terhességet megelőzhetik, vagy megszakíthatják. Mivel a megelőzésnek akkor még tömegesen alkalmazható és megbízható eszközei nem voltak, a terhességmegszakítást kellett hozzáférhetővé tenni, de egészségügyileg is megfelelő körülmények között. /Ugy vélem, hogy ezeket a nyilatkozatokat nem lehet az abortusznak, mint módszernek elvi helyesléseként értelmezni. Az alapelv a születésszabályozási tilalom megszüntetése. Ennek csak

módszere az abortusz, mert az akkor ismert fogamzás-gátló szerek és eljárások nem biztosították az akaratlan teherbeesés megelőzését./

Főleg ezek a megfontolások vezettek azokhoz a liberális, akkor forradalmi intézkedésekhez, amelyeket a Szovjetunióban 1920-ban hirdettek ki. Az 1920. november 18-i dekrétum szerint nem büntethető az abortusz, ha azt kórházban orvos hajtja végre. Az intézkedés célja nem a születések számának csökkentése volt /ami ugyanis viszonylag alacsony lehetett azokban az években/, hanem inkább az, hogy jogot adjon az asszonyoknak gyermekeik számának meghatározására, és lehetővé tegye egészségük megvédését a kuruzslókkal szemben. Azzal, hogy a világon először legalizálták a terhesség művi megszakítását, ez az eltitkolt és üldözött orvosi vagy még inkább kuruzslói tevékenység hivatalos, az állami közegészségügyi intézmények keretében végrehajtott "rutin" kezelésekre került. De kifejezésre jutott ezekben a rendelkezésekben a nők társadalmi felelősségtudatában való nagyfokú bizalom is. /Az abortusz teljes liberalizálása azonban megszünteti az apának a tőle fogant és még meg nem született gyermek életéhez fűződő érdekét és jogát. A nő megtarthatja magzatát vagy abortálhat, függetlenül a magzat apjának akaratától. Az anyaság így egyetlen személy, a terhes nő választásától függ, annak diszkrecionális jogává válik. Ha magzatát az anya nem kívánja megtartani, erre őt az apa nem kényszerítheti, de ha az apa nem akarja a gyermeket, az anya nem köteles azt elvetelni /6/. Így pl. válás esetén az apa gyermektartást köteles fizetni 16-20 évig azért a magzatért, amelyet az anya az apa akarata ellenére tartott meg./

Az abortusz problémájával a jogtudomány is foglalkozott már a századforduló utáni időszakban és több-

féle állásfoglalás alakult ki vele kapcsolatban. A büntetőjogi megfontolások az emberi élet védelméből indultak ki, de a modern büntetőjogi törvényhozás elismerte már, hogy - ha a terhesség veszélyezteti a nő egészségét /életét/, vagy a terhesség bűncselekmény következménye - a nőt megilleti a terhesség megszakításának joga. Egyre inkább terjedt azonban az a vélemény is, hogy megengedhető a terhességmegszakítás szociális, vagy gazdasági okokból is /a terhes nőnek nincs férje, már több gyermekről kell nehéz körülmények között gondoskodnia stb./. Ebben a felfogásban az abortuszellenőrzés egy szélesebb politika eszköze, amennyiben az élet védelmére vonatkozó elveket alárendelték az egyén jólétének. A harmadik nézet szerint az abortuszt szabaddá, a terhes nő jogává kell tenni, amelyet csak egészségügyi érdekek korlátozhatnak.

Mint láttuk, a Szovjetunióban ezt a harmadik nézetet fogadták el akkor és a terhes nő kizárólagos jogává tették a magzat sorsa feletti döntést. Hatásaival a korabeli irodalom sokat foglalkozott. Egészségügyi és társadalmi következményeit sokoldalúan értékelte a Kijevben tartott Első Összükrán Nőgyógyászati Kongresszus /1927. május 23-28./. Az ott elhangzottakból kitűnik /7/ például az is, hogy amíg a legális abortuszokat követő halálozások arányszáma 0,2 %, addig a kriminális abortuszoké a 3-4 %-ot is elérte. Egyhangú vélemény alakult ki abban is, hogy a legális abortuszok száma növekvő, a tiltott műtéteké /és az azokkal járó betegségeké/ csökkenő tendenciát mutat. Többen úgy vélték, hogy a terhességmegszakítások számának nagyarányú emelkedése nem hatott negatívan a születési mozgalomra. A Kongresszus résztvevői hangsúlyozták azt is, hogy harcolni kell az abortuszok terjedése ellen megbízható fogamzásgátló eszközök forgalmazásával is.

Főleg a későbbi években az abortuszok számának lényeges csökkenését várták a kapitalista termelési mód teljes felszámolásától, az anyagi és a kulturális jólét emelkedésétől, a nőkről és a gyermekekről való gondoskodás kiterjesztésétől. Mivel ez nem következett be, 1936-ban a magzatelhajtást újra szabályozták, amelynek értelmében az már csak orvosi és eugenikai indikáció esetében hajtható végre /8/. Az abortusztilalom bevezetésével együtt számos szociálpolitikai intézkedést is hoztak, amelyek célja a nők, illetve a gyermekes családok helyzetének javítása volt, de ezen keresztül egyben a gazdasági és társadalmi rend konszolidációját is szolgálta.

A szigorú rendelkezéseket a Szovjetunióban már a háborús években, de még inkább 1945-ben jelentősen enyhítették. A környező országok demokratikus erői úgy érezték már akkor is, hogy sürgősen akcióba kell lépniük annak érdekében, hogy kiküszöböljenek mindent, ami politikai, gazdasági, társadalmi, vagy erkölcsi téren akadályozhatja a nők képességeinek kibontakozását és gyümölcösztetését, hogy kellő aktivitást fejthessenek ki a demokráciáért és a szocializmusért vívott harcban. Az ezekben az években hozott intézkedések nemcsak a születésszabályozással, hanem a házasságon kívül született gyermekek helyzetével, a válásokkal és még sok, a nők társadalmi-gazdasági és családi körülményeivel foglalkozó intézkedést hoztak. Ezeknek a rendelkezéseknek kiadásában demográfiai okok még nem nagyon, vagy nem minden országban játszottak közre. Kifejezetten pro-natalista népesedéspolitikát azokban az években inkább csak a nagy népvesztésű elszenvedett országok /pl. Lengyelország, Csehszlovákia/ folytattak. De az 1950 körüli években kiadott, az abortusz végrehajtását és a fogamzásgátlást egyre szigorúbban tiltó rendelkezéseknek sem a

reprodukciónövelése volt az elsödleges célja. A nemkivántos terhesség megszakítására irányuló vágy azonban mindig erősebb volt a családokban, mint azok az erkölcsi vagy politikai nézetek, amelyek ezt elítélték, illetve mint az abortusz pszichikai, egészségügyi vagy büntetőjogi következményeitől való félelem.

A tiltott abortuszok számának jelentős növekedése nyomán terjedt azok káros egészségügyi következménye, nött a nem kívánt gyermekek száma stb. A negatív hatások megelőzése érdekében a Szovjetunióban 1955. novemberében ismét lehetővé tették a terhesség művi megszakítását a terhes nő kérésére. A Szovjetunió példáját követve, az európai szocialista országok is enyhítették rendelkezéseiket.

Bulgáriában az abortuszt 1956. áprilisától szociális és gazdasági okból is végre lehetett hajtani. Ennek következtében a műtétek száma a hatvanas évek második felében megközelítette, majd meghaladta a születések számát. Ezért előbb 1968-ban, majd 1973-ban megszigorították a korábbi rendelkezéseket /gyermektelen nők terhessége csak egészségügyi okokból szakítható meg, de megnehezítették az egy- és a kétgyermekeseknél is az engedélyek kiadását stb./. Ezek az intézkedések /és talán a különböző fogamzásgátlószeres használatának terjedése, szociális kedvezmények stb./ hatásosnak bizonyultak, mert csökkent az abortuszok száma és nött a születéseké /9/.

Csehszlovákiában is hosszú történetük van a terhesség művi megszakítását szabályozó rendelkezéseknek, amelyek többször változtak /10/. Az 1957. évi intézkedés szerint az engedélyezés előfeltételeként a 40 éven felüli életkort, legalább 3 élő gyermeket, az elvált családi állapotot, a család nehéz gazdasági helyzetét stb. szab-

ták meg, illetve csak akkor hajtották végre, ha a terhesség erőszak vagy bűncselekmény következménye. 1970-ben a leggyakrabban elfogadott szociális okok a következők voltak: három vagy több gyermek /17,8 %/, házasságon kívüli státusz /16,3%/, lakáshiány /17,8 %/. A párt XII. Kongresszusa számos olyan szociális és gazdasági intézkedést javasolt, amelynek bevezetése következtében az abortuszok száma csökkenni kezdett, a termékenység pedig némileg növekedett.

Jugoszláviában 1952-ben hoztak olyan rendelkezést, amely szabályozta a végrehajtás és az engedélyezés feltételeit. F szerint végrehajtható a terhesség megszakítása egészségügyi intézményekben orvosi, eugenikai, jogi-etikai és szociális-egészségügyi indikáció alapján. Az engedély nélkül történő terhességmegszakítás esetén minden résztvevőt - a terhes nő kivételével - öt évig terjedő börtönnel büntették. Az 1960-ban kiadott rendelkezés a szociális indikációt enyhítette és ennek következtében ugrásszerűen megnőtt a legális abortuszok száma /1960-ban még 77 ezer, 1961-ben pedig már 105 ezer esetről számoltak be és ez a szám később még tovább nőtt és elérte a születések 70 %-át/. Különböző módosításokra később is sor került /pl. a szabályozást a köztársaságok hatáskörébe utalták/, de a számok jelentősen nem csökkentek /11/.

Mivel Lengyelországban a második világháború befejezését követő években tiltották a magzatelhajtást, az illegálisan végrehajtott műtétek száma magas lehetett. Latuch úgy véli, hogy az 1956. április 26-i törvény /amely intézkedett a terhességmegszakítás hivatalos engedélyezéséről/ csak a tényleges helyzetet rögzítette. F rendelkezés előírta a terhesség megelőzése érdekében széleskörű propaganda folytatását, a szociális indikáció figyelembe vételét, a szexuális felvilágosítás kiter-

jesztését és a gyermekes családok támogatását /12/. Bár az abortuszt szükséges rossznak tartották, további könnyítések engedélyeztek, amelyek hatására nőtt ugyan ezeknek a műtéteknek a száma, de így is a születéseknek csak kb. 40 %-át érte el, ami viszonylag alacsony értéknek tűnik a többi országhoz képest.

Az abortusztilalmat az NDK-ban 1947-ben szüntették meg. A nehéz gazdasági helyzetre való tekintettel a szociális okból történt kérelmeket is engedélyezték. A népesedés alakulása következtében a kormányzat úgy látta, hogy ez a rendelkezés a kívánt eredményt nem érte el, ezért 1950-ben hatályon kívül helyezte és a tilalmat 1965-ig fenn is tartotta. E változások következtében egyik időszakban a legális, a másokban pedig a kriminális abortuszok száma nőtt. E megszigorítások egy részét 1972-ben feloldották a családot támogató és a nők életkörülményeit megjavító intézkedések keretében. /"Törvény a terhességmegszakításról", 1972. március 9./ E törvény hatályba lépése utáni első évben az abortuszok száma a háromszorosára nőtt /100 terhességből 43-at megszakítottak/, a születéseké pedig 23-25 %-kal csökkent /13/.

Romániában az abortusztilalom enyhítésére 1957-ben került sor. Ettől kezdve a terhes nő egyszerű kérésére megszakították terhességét, alacsony díjazás ellenében. Bár ez lehetett akkor a családtervezés legfontosabb eszköze, méreteiről adatokat nem tettek közzé. Becslések szerint meghaladhatta az 1,1 milliót, vagyis az élveszülöttek számának kb. négyszeresét érthette el és - részben ennek hatására - lecsökkent a születések aránya 14-15 %-re. Az Államtanács ezt a liberális abortusztörvényt eltörölte 1966-ban és csak kivételes esetekben /szigorúan meghatározott egészségügyi indikáció; a terhes nő 45 évnél idősebb; legalább 4 gyermek stb./ enge-

dik meg a terhesség megszakítását. Csak a mechanikus fogamzásgátlók szerezhethők be. Ennek és a családokat támogató gazdasági intézkedéseknek az a céljuk, hogy elérjék a szükségesnek tartott 18-19 %-os születési arányszámokat. 1967-től kezdve az abortuszok száma jelentősen csökkenni, a születéseké pedig növekedni kezdett /14/. E törvény némi enyhítésére 1971-ben került sor /már engedélyezték a 40 éven felettieknek, a 14 éven aluliaknak és bizonyos betegségben szenvedőknek/.

Magyarországon is feloldották a háború előtt hozott szigorú intézkedéseket. 1952-ig a terhesség megszakítását - belgyógyász véleménye alapján - bármely szülész-nőgyógyász szakorvos elvégezhetette. Az abortuszok számának csökkentése és a termékenység növelése érdekében született meg szocialista jogfejlődésünk első jelentősebb népesedéspolitikai intézkedése, az 1004/1953. sz. minisztertanácsi határozat, amely a terhességmegszakítások radikális büntetőjogi üldözése mellett foglalt állást. E határozat egyrészt összefoglalta e tárgyra vonatkozó előzőleg megjelent intézkedéseket, másrészt új rendelkezéseket is tartalmazott /a teherbe lévő nők védelme, családi pótlék rendszer, anyák és gyermekek egészségügyi ellátása, gyermektelenek adója/. Az abortuszok tekintetében a rendelkezés hangsúlyozza, hogy "...az állami és társadalmi élet minden területén fokozni kell a küzdelmet a magzatelhajtás ellen, amely súlyosan veszélyezteti az anyák és az egész nép egészségét, rombolóan hat az erkölcsre és a családi életre." Egyben korlátozták a fogamzásgátlószer árúsítását is.

A tiltó intézkedések hatására átmenetileg csökkent ugyan a legális abortuszok száma és felugrott a szüléseké, de - mivel szociális intézkedések nem ellen-

súlyozták a családok megnövekedett terheit - súlyos egészségügyi és szociális problémák léptek fel a határozat végrehajtása nyomán. F ezért atilalmakat fokozatosan enyhíteni kellett. Először /1953 végén/ a fogamzásgátlószerek forgalmi korlátozását oldották fel, majd bizonyos szociális és családi indikációk alapján már lehetővé tették a terhességmegszakításokat is /1954 eleje/ és enyhítették a büntetőbírói joggyakorlatot. Az 1074/1956. sz. minisztertanácsi határozat pedig szabaddá tette a terhesség megszakítását a terhes nő kívánságára. Ennek a határozatnak első következménye a születések számának rohamos csökkenése /1962-ben 12,9%/ és a legális abortuszok számának hirtelen emelkedése lett /ehhez némileg hozzájárulhatott a fogamzásgátlás eszközeinek megbízhatatlansága és a felvilágosító munka hiányosságai is/. A különféle gazdasági és szociális kedvezmények, a modern fogamzásgátló eszközök forgalomba hozatala és egyre szélesebb körben való alkalmazása, illetőleg az 1040/1973. /X.8./ MT. sz. határozat következtében a 200 ezret is meghaladó rekord után fokozatos, majd nagyobb ütemű csökkenés következett be. Részben ezek hatására fokozatosan növekedett a születések száma.

A művi vetélés minden országban csak a terhesség első három hónapja /12 hét/ alatt hajtható végre, utána pedig csak akkor, ha ezt a nő egészségi állapota feltétlenül kívánja /15/.

A terhességmegszakítás végrehajtását engedélyező országokban az engedélyt egy erre a célra létrehozott bizottság adja meg /pl. Magyarországon/, vagy közvetlenül a végrehajtási joggal rendelkező klinikához /pl. Bulgáriában/, rendelőintézetéhez /pl. Romániában, Szovjetunióban/ kell fordulni.

Az abortusz engedélyhez kötése egyben azt is jelenti, hogy a fertilitás a társadalom /az engedélyező bizottság a társadalmat képviseli/ és a nő ellenőrzése mellett történhet. Mint már a bevezetőben is utaltunk rá, az abortusz szabályozása mindig a nő társadalmi helyzetének szem előtt tartásával, tehát elsősorban ideológiai megfontolásból történt.

A jog és az ideológia kölcsönhatásáról Kulcsár kiemelkedő jelentőségű kutatómunkát végzett és megállapításai a népesedéspolitikai célú jogalkotásra is vonatkoznak. Megállapította, hogy a "...jog és ideológia közrehatásának elemzésénél alapvető jelentőségű, hogy a jog lényegében és általában nem az ideológiai változások hatására alakul, hanem a társadalom alapvetőbb viszonyai-ból következően. Ezekből az alapvető viszonyokból fakadó következményeket azonban az ideológia és a politika közvetíti a jogi struktúrára, e két elem hatása tehát jelentős lehet, sőt bekövetkezhetnek változások a jog norma- és szervezetrendszerében közvetlenül ideológiai tényezőkből adódóan is /16/. " Utal azonban"...azokra a "tisztá ideológiai" megfontolásokra, amelyek esetleg önmagukat túlélve, vagy éppen ellenkezőleg túlságosan "előreszaladva", egy ideológiailag "kimunkált" jövő képét visszavetítve a mára, hatnak a jogi szabályozásra" /17/. A jövőbe vetített ideológiai elemek nálunk és a többi szocialista országban is főleg az 1950-es évek elején hozott népesedéspolitikai következményekkel is járó intézkedések egy részében /pl. a válás vagy az abortusz szabályozása, a család szerepének értékelése/ jelentkeztek. Mivel a jogalkotók nem értékelték helyesen "a társadalmi viszonyok kondicionáló erejét", ezek az intézkedések olyan nem kívánt, diszfunkcionális következményekkel is jártak, amelyek miatt többször meg kellett változtatni a jogszabályokat.

Ez az ideológiailag megfelelőnek tartott eszköz a népességfejlődésben nem a társadalmilag kívánatos eredményeket hozta, hanem minden országban ún. "bumeráng-hatást" eredményezett. Amikor tiltották, magasra nőtt az illegálisan végrehajtott abortuszok száma, amikor pedig liberalizálták, a legális műtétek száma emelkedett ugrás-szerűen /ismert, hogy a klinikán végrehajtott műtéteknek is lehetnek az egészségre káros következményei/ és a házaspárok termékenységüket gyakran olyan alacsony szintre csökkentették, amely már az egyszerű reprodukciót sem biztosította. A nagy számok arra utalnak, hogy - hosszú ideig - a családtervezés legfőbb eszköze, a fogamzásgátlás helyettesítője lett. Gyakorisága jelentős mértékben csak ott és akkor csökkent, ahol /és amikor/ tiltásával együtt megbízható fogamzásgátlókról is gondoskodtak, illetve liberalizálásával egyidőben gazdasági és szociális eszközökkel igyekeztek a gyermeknevelési terheket ellensúlyozni.

Az abortusz azonban csak akkor veszít majd jelentőségéből, mielőtt kialakul egy olyan technikája, amely pszichológiailag elfogadhatóbb és amely szűkíteni fogja azt a távolságot, amely a terhességmegszakítás és a fogamzásgátlás között még van.

2. A válási tilalom megszüntetése

Ugyancsak elsősorban ideológiai, a női egyenjóság keretébe tartozó követelésnek, illetve intézkedésnek kell tekintenünk a válási tilalom feloldásáért folytatott harcot is. A tudományos szocializmus képviselői - a nők jogainak érvényesítése, illetve kiszolgáltatott helyzetének megszüntetése érdekében - már a múlt században harcoltak a válási tilalom feloldásáért.

Engels /1874-ben/ a kommunizmus alapelveiről azt írta, hogy a kommunista társadalmi rend "A két nem viszonyát tisztán magántermészetű viszonyná fogja tenni, amely csak a résztvevő személyekre tartozik, és amelyben a társadalomnak semmi beavatkozni valója nincs. A kommunista társadalom megteheti ezt, mert a magántulajdont kiküszöböli, és a gyermeket közösségben neveli fel, s ezáltal megsemmisíti az eddigi házasság mindkét alapját, a nőnek a férfitől és a gyermekeknek a szülőktől való, a magántulajdonnal kapcsolatos függőségét"/18/. Engels-nek ebből a meghatározásából nemcsak a polgári házasság kritikája tűnik ki, hanem az is, hogy a kommunizmusban megszűnik a magántulajdonon alapuló kiszolgáltatottság és a házasság kötése és fennmaradása majd a két érdekelt fél szabad elhatározásán múlik. E gondolatot később /1978-ban/ még világosabban fejtette ki Bebel, aki úgy képzelte el, hogy a jövőben a nő "Párja megválasztásában éppúgy szabad és független, mint a férfi. Maga választ, vagy engedi, hogy őt válasszák, s amikor frigyre lép, vonzalmán kívül nem ismer más szempontokat. Ez a frigyről szerződés, melynek megkötésénél nincs szükség hivatalnok beavatkozására... Ha két ember, aki egymással frigyre lépett, nem fér össze, csalódik egymásban, vagy már nem szereti egymást, akkor az erkölcs azt parancsolja, hogy bontsa fel a természetellenessé, tehát erkölcstelenné vált köteleket" /19/.

Engels és Bebel gondolatmenetében a házasság két ember szabad elhatározásának eredménye lesz, amit azok meg is szüntethetnek, ha a házasság tartalmát veszítette.

Engels a családdal foglalkozó főművében /A család, a magántulajdon és az állam eredete/ ezt a gondolatot már részletesebben kifejtette: "Ha csak a szerelemre alapított házasság erkölcsös, akkor csak az a házasság

erkölcsös, amelyben a szerelem meg is maradt. Az egyéni nemi szerelem állapotában leledzés időtartama azonban egyénenként nagyon különböző, kivált a férfiaknál és a vonzalom pozitív véget érése vagy egy új szenvedélyes szerelem általi kiszorítása mindkét házasságra, akár csak a társadalomra nézve is jótéteménnyé teszi a válást. Csak éppen meg fogják kimélni az embereket attól, hogy feleslegesen át kelljen gázolniuk a válóper mocsán" /20/. Megállapítja azt is, hogy a házasság felbonthatatlansága jórészt annak a gazdasági helyzetnek a következménye, amelyben ez az intézmény kialakult. Ezért elutasító álláspontja a tőkés termelési viszonyok között kialakult helyzetre vonatkozik, de hogy annak helyébe mi lép majd, az akkor dől el, amikor felnőnek azok a nemzedékek, amelyek a magántulajdon kötöttségeitől, a gazdasági kiszolgáltatottságtól függetlenül tudnak majd ezekben a kérdésekben dönteni.

Mindkét szerző szerint sem a házasságkötéshez, sem a váláshoz semmiféle hivatalos eljárásra nincs szükség.

Lenin is többször foglalkozott a családi kötelék erősítésének, illetve a válásnak a problémájával. Ugy vélte, hogy a válás lehetőségének megtagadásával egyik nem kiváltságait konzerválják, védik a nők legsúlyosabb elnyomását /21/. Két évvel később /1916-ban/, a forradalom érlelődésének időszakában, a női egyenjogúság megteremtésének gondolatából kiindulva, a házasság külső látzatának megóvását célzó törvényhozás képmutató szabályozását szem előtt tartva, azt írta, hogy: "Nem lehet demokrata és szocialista az, aki nem követeli azonnal a válás teljes szabadságát" /22/.

Ezeket az elveket vitte át a gyakorlatba az 1917.

december 19-i dekrétum /A házasság felbontásáról/, mert a fiatal szovjet állam mindjárt a forradalom győzelmes megvívása utáni időszakban megszüntette a családi viszonyok feudális jellegű szabályozását. De erre az elvi alapra épült az 1918. évi Családjogi Törvénykönyv is. Az 1918. évi törvény a "romeltakarítás" céljait szolgálta, mint ezt Lenin is hangoztatta 1918-ban: "A szovjethatalom teljesen eltörölte a házasságfelbontási eljárást, nemsokára egy esztendeje lesz annak, hogy törvénybe iktattuk a szabad válást...a dolgozó nők egyenlőségét és szabadságát sehol nem valósították meg ilyen teljesen... A mi törvényünk a történelemben először szüntette meg mindazt, ami jogfosztottá tette a nőt". Lenin Clara Zetkin-nel folytatott beszélgetésében /1920/ is hangsúlyozta, hogy a polgári házasság, amely oly nehezen bontható fel, minden szabadságot megad a férfinak, de a nőt rabszolgasorsra kárhoztatja. A nők teljes társadalmi egyenjogúsítása olyan alapelvnek tekintette, amely a kommunistáknál minden vitán felül áll.

E rendelkezésekről Pap Tibor professzor megállapította: "...a szocialista állam első fejlődési szakaszában a Szovjetunióban, amidőn lehetővé kellett tenni azoknak a házasságoknak a felszámolását, amelyeket a házastársak közötti vonzalom teljes elmúlása következtében csak a törvények ridegsége tartott össze, a házasság felbontásának teljes szabadsága volt érvényben. Ezt tették szükségessé a nők védelme érdekében az új gazdasági politika társadalmi-gazdasági körülményei is. A proletárforradalomnak, amely minden láncot szétvert, szét kellett vernie a burzsoá házasság bilincseit is" /24/.

Itt is utalnunk kell arra, hogy ezeknek az elveknek az érvényesülése jellemezte az első magyar proletárdiktatúra, az 1919. évi Magyar Tanácsköztársaság

családi jogalkotását is, mert abban is megnyilvánult a családi kapcsolatok szocialista szellemű szabályozására irányuló szándék.

1936-ban jelent meg a családjogi viszonyokat rendező első szövetségi jogszabály, amely szigorította a házasság felbontásával kapcsolatos eljárást. Indoklásában utaltak arra, hogy - bár a forradalmi válási törvény hivatását betöltötte - a család egységével szembeni felelőtlen magatartások elterjedéséhez is vezetett /25/. Amikor a szocialista jogtudomány képviselői elemezték a rendelkezések következményeit, hasonló következtetésekre jutottak, mert megállapították, hogy ezek nem voltak alkalmasak arra, hogy a "nemek egyenjogúsításának megvalósítását aktívan támogathassák, mert a gazdasági és a tudatbeli fejlettség olyan fokát tételezték fel, amely akkor még nem állt fenn" /26/.

A társadalmi-gazdasági helyzet alakulása a családi jog jogalkotásában többszöri változásokat tett szükségessé a Szovjetunióban is az elmúlt évtizedekben. Az 1936-ban hozott megszorító intézkedéseket 1944-ben hatálytalanították, mert a házasságra lépők túlnyomó többsége már szocialista környezetben nőtt fel. Az ezt követő reformintézkedések /pl. 1965-ben, 1968-ban stb./ célja mindig az volt, hogy megváltozott helyzetben védje a házasság intézményét.

Hasonló feladat előtt állottak a II. világháborút követően a fasizmus felett aratott győzelem eredményeként kialakult népi demokratikus országok is. A szocializmus általános törvényszerűségeiből okszerűen következett, hogy a családi viszonyok jogi szabályozása tekintetében a törvényhozás a marxizmus-leninizmus klasszikusainak a házasság és a család szilárdságáról,

a házastársak egymáshoz való őszinte kapcsolatainak megteremtéséről szóló tanításaiban és a szovjet jogalkotás több előremutató szabályozásából indulhattak ki. A szovjet jogalkotás hatásainak és következményeinek sokoldalú elemzése előbbre vitte a szocialista népeesség- és jogtudományt. Ennek is köszönhető, hogy a szocialista országok népesedéspolitikája és jogalkotása elkerülhette olyan intézkedések bevezetését, amelyekhez a szükséges gazdasági, társadalmi és tudati feltételek még nem valósultak meg.

A házasságfelbontás jogi szabályozásának történeti alakulásából kitűnik, hogy a törvények a szankciós válástól az orvoslásos válás felé tolódtak el, majd a megegyezéssel házasságfelbontást tették lehetővé. Az új jogszabályok egyre inkább a válás bekövetkeztének egyszerű megállapításában kimerülő eljárásra korlátozzák a házassági bontóper, különösen azoknál a házasságoknál, amelyekből nem származott gyermek. A törvény liberalizálódása mintegy követi, kifejezi a népeesség erkölcsi felfogását, illetve annak változásait.

A válási arányszámok alakulása országoként
/‰/

Ország	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1977
Bulgária	0,8	0,5	0,9	1,1	1,2	1,3	-
Csehszlovákia	1,1	1,0	1,1	1,3	1,7	2,2	2,1
Jugoszlávia	1,1	1,1	1,2	1,1	1,0	1,2	-
Lengyelország	0,4	0,5	0,5	0,7	1,1	1,2	1,3
Magyarország	1,2	1,6	1,7	2,0	2,2	2,5	2,5
NDK	2,7	1,3	1,3	1,4	1,6	2,5	2,6
Románia	1,5	1,8	2,0	1,9	0,4	1,6	-
Szovjetunió	0,4	0,6	1,3	1,6	2,6	3,1	-

A nyers válási arányszámokból leolvasható egyik következtetés az lehet, hogy országonként jelentős eltérések alakultak ki minden évben. Ugy tűnik, ezek a különbségek szeszélyesen változnak és nagy szélsőségeket mutatnak. Valójában követik a jogszabályok változását, hisz a keretet azok adják meg. Pl. Romániában 1966-ban bevezetett intézkedések következtében a házasság csak kivételes esetben bontható fel /27/. Így 1967-ben házasságot - gyakorlatilag - nem bontottak fel. Az ezt követő években egyre több válás következett be, de az 1965 előtti helyzetet még nem érték el újra. Az egyes országok közötti különbségek arra utalnak, hogy a válásoknak lehetnek speciális, országonként változó tényezői.

A másik felismerhető tendencia az, hogy az arányszámok minden államban emelkedő trendet mutatnak, ha az emelkedés mértéke különböző is /Bulgáriában, Jugoszláviában és Lengyelországban az utóbbi évtizedben lényeges változás nem következett be/. Ebből viszont arra kell következtetnünk, hogy a válásnak lehetnek általános, valamennyi szocialista országra jellemző okai is. Ez feltehetően azzal a ténnyel lehet kapcsolatban, hogy az utóbbi évtizedek társadalmi-gazdasági változásai hasonló módon zajlottak le valamennyi országban /28/.

A demográfusok mindig behatóan elemezték a felbontott házasságokat és a volt házastársak személyi jellemzőit. Az ezekben a személyi tulajdonságokban meglévő eltérések azt mutatják meg, hogy az általános gazdasági és társadalmi hatások a népesség különböző csoportjainál hogyan jelentkeznek, milyen specifikumokat mutatnak /29/.

Az elváltak társadalmi-foglalkozási összetétele tömören fejezi ki azt is, hogy az azonos jogi kereteken belül a társadalmi különbségeknek milyen szerepe lehet.

A nyers válási arányszámok szerint az utóbbi évtizedekben a mezőgazdasági fizikai dolgozók válási arányszáma volt a legalacsonyabb, a szellemi dolgozóké pedig a legmagasabb. Minden csoportban jelentősen növekedett a felbontott házasságok aránya, de a növekedés mértékének eltérő üteme miatt a társadalmi rétegek mutatószámai, illetve szokásai egyre közelebb kerültek egymáshoz. 1948 és 1970 között a mezőgazdasági fizikaiak nyers arányszámai 0,7-ről 2,4-re nőttek, a szellemieké pedig a 2,4-ről 5,5 %-re. A szellemi foglalkozásúak mutatója kezdetben háromszorosan haladta meg a mezőgazdasági fizikaiakét, 1970-ben pedig már csak kétszeresen.

A válások területi megoszlása is nagy szélsőségeket mutat, mert 1000 házasságkötésre a városon 352 /Budapesten 430/, falun pedig 221 válás jutott. Amint fokozatosan átalakulnak, változnak a falu és a város hagyományos szokásai, a válási arányszámok is mind közelebb kerülnek egymáshoz /30/.

Amilyen mértékben emelkedtek a válási arányszámok, úgy nőtt a különböző társadalomtudományok képviselőinek érdeklődése is e téma iránt. E témával először foglalkozó hazai demográfus, Földes Béla szerint: "A válás lehetősége szüli a válást, mert abban a tudatban, hogy a válás lehetséges, sem a házasság megkötése nem történik kellő óvatossággal, sem a házasfelek közt felmerülő viszályok és okai elhárításán nem buzgólkodnak elég korán és kitartással. Viszont a válást teljesen lehetetlenné tenni annyit jelentene, mint a nagyobb bajjal a kisebbet felcserélni " /31/. Más szavakkal, de hasonló következtetésre jutott Eldridge Hope is, aki szerint: "Lehetséges, hogy a válási törvények enyhítése ösztönözheti a házasságkötésre való hajlandóságot, ugyanakkor csökkenti a házasság stabilitását " /32/. Némileg

továbbmegy a szovjet családjog kiváló művelője, G. M. Szverdlov professzor, aki már nemcsak a házasságkötésekre, hanem a születésekre gyakorolt hatást is szem előtt tartja, ezért idézzük állásfoglalását: "A helyzet valóban az, hogy lehet magas a házasságkötések számára vonatkozó mutató, de ha ugyanakkor magas a válási mutató is, ez a házasságok tartósságának hiányáról tesz tanubizonyságot. A házasságkötések számának mutatója lehet magas is, de ha ugyanakkor alacsony a válási mutató, ez a család viszonylagos stabilitását bizonyítja /jóllehet a népesség újratermelődése szempontjából a létrejövő házasságok csekélyebb száma rendszerint kedvezőtlen demográfiai hatást eredményez/ /33/. A vizsgált időszakokban az országokban éppen egy átmeneti időszakot jelent a házasság régi modelljéből az újabba. Amíg a múltban a házassági közösséget csak súlyos krízis esetén lehetett felbontani, addig ma már ugyanolyan könnyen fel lehet bontani, mint ahogyan létrehozták/34/. R. Linton egyik írásában idézi U. Cerronit: "Valószínűleg ma is ugyanannyi boldog házasság akad, mint régen, csak annyi a különbség, hogy a boldogtalan házaspároknak ma nagyobb lehetőségük van életük helyrehozására. Az a házasság, amelyik nem elégíti ki a felek igényeit, diszfunkcionális és a modern világban nincs értelme ragaszkodni folytatásához " /35/.

A válási arányszámok nagyarányú növekedése következtében hazánkban is keresték ennek társadalmi okait. Először talán Kulcsár Fálmán elemezte a házasság felbontását elősegítő és gátló társadalmi tényezőket. Megállapította, hogy az alapvető okot a társadalomban, a társadalmi viszonyok szüntelen változásában kell keresnünk /36/. A magyarországi helyzetet elemezve azt fejtegettem /37/, hogy amíg a feleség férjének anyagiilag kiszolgáltatottja, addig kénytelen ragaszkodni há-

zassága fenntartásához. Keresővé válásuk lehetővé tette számukra, hogy anyagilag - és ennek következtében erkölcsileg is - kiszolgáltatott helyzetüket megváltoztassák, anyagi és társadalmi biztonságukat ne kizárólag a házasságban keressék. Az iparosodás és a női munka terjedése következtében a nők már nem maradnak meg minden körülmények között a házasságban, hisz gazdaságilag már nem kényeszerülnek a terhessé vált kapcsolat fenntartására. A feleségek által indított válóperek száma fokozatosan emelkedett és a legutóbbi évtizedben már meghaladta a férfiak által benyújtott kontókeresetek számát.

A válásra vonatkozó adatok és okok vizsgálatán kívül a figyelem egyre inkább a következmények kutatására irányul. Demográfiai hatásainak elemzésénél főleg a házasságkötésre és a termékenységre gyakorolt hatásával foglalkoznak, mert demográfusok és jogászok egyaránt összefüggést feltételeztek a válási arányszámok és a házasságkötési kedv, valamint a válási arányszámok és a szülések gyakorisága között.

Szverdlov professzor már idézett megjegyzése arra utal, hogy a házasságkötési kedv növekedése már önmagában is kedvező, vagy relative kedvező hatással van a születések számára. Ezt a feltételezést úgy kell érteni, hogy a házas népesség mindig termékenyebb, mint a nem házas. A válások számának növekedése következtében emelkedett az egyedülállók és a csonka családok száma. Hazánkban pl. 1970-ben a családoknak már több, mint 10 %-a csak egy szülőből és gyermek/ek/ből állt. Folyamatosan emelkedik azoknak a gyermekeknek száma és aránya, akik - a válás következtében - egyik szülővel maradnak /a felbontott házasságokban lévő kiskorú gyermekek száma 1960:11 636, 1970:16 657, 1979:23 902/. A válások számának növekedésével párhuzamosan egyre több

felnőttnek kell megküzdenie olyan következményekkel, mint a gyermek/ek/ egyedül nevelése, vagy - újraraházasodás esetén - különböző szülőktől származó kiskorúakkal való foglalkozás. Ezek a gondok már nemcsak a közvetlen családi környezetet érintik, hanem társadalmi jellegűek.

Csak növeli ezeket a számokat az az egyre jobban terjedő gyakorlat, hogy a házaspárok - a házasság birói úton történő felbontása nélkül - különválnak. A válásokra vonatkozó adatok elemzése is arra hívta fel a figyelmet, hogy a házastársak jelentős része a válókereset beadásakor már nem élt együtt /39/. 1966-ban és 1972/73-ban végrehajtott szociológiai felmérések szerint a különélők száma megközelíti az elváltakét falun és városban egyaránt /40/. Ez az állapot nemcsak méreteinél fogva jelent egyre nagyobb problémát, hanem azért is, mert rendelkezik mindazokkal a társadalmilag és demográfiailag is káros következményekkel, amelyek a válást követik, de nincs meg az az előnye, hogy harmonikus házasság kötését lehetővé tenné.

A házasság felbontásának szabályozása tehát nem egyszerűen népesedéspolitikai vagy igazságügyi intézkedés, hanem a mindenkor társadalmi-gazdasági körülményeken alapuló és azokra visszaható állami akaratelhatározás.

A gazdasági és társadalmi viszonyok átalakulása megteremtette a családi viszonyok átalakulásának előfeltételeit. A hatás azonban számos, bonyolult áttételen keresztül történik és csak részben automatikus. A forradalom győzelme után a Szovjetunióban, majd - a szocialista társadalom építésének kezdetén - a környező országokban is a család védelme érdekében számos intézkedést hoztak a felsoroltakon kívül is. /Pl. a Szovjetunióban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után a tényleges és bizonyos, lazán megszokott kritériumoknak megfelelő

együttélés házastársi jogokat és kötelezettségeket eredményezett és ez belekerült az 1926. évi családjogi kódexbe is. Különböző formában a többi szocialista országban is elismerik a párkapcsolatoknak ezeket a formáit. Ennek következtében is rendezni kellett a házasságon kívül született gyermekek jogállását, hisz azt ez az állapot nem korlátozhatja./ Feladatunk volt az egyházi befolyás érvényesülésének csökkentése a családi viszonyok terén, illetve a család patriarchális vonásainak felszámolása, a régi erkölcsi-tudati nézetek fokozatos átalakulásának elősegítése a szocialista családi viszonyok kialakításán keresztül. Így a napjainkban lezajló, a családon belüli hatalmas átalakulás - ami új tartalmat adott a férfi és a nő, a szülő és a gyermekek kapcsolatának - már ezekkel az intézkedésekkel kezdetét vette.

3. A nők gazdasági egyenjogúsítása

A különféle társadalmi tényezők közül a nők sorsára /és így termékenységére is/ kétségtelenül a női emancipáció fokozatos, illetve mind következetesebb megvalósítása gyakorolta a legnagyobb hatást. A társadalompolitika és a népesedéspolitika közötti kapcsolat kiemelkedően fontos mozzanatát képezik azok a határozatok, amelyek a nők gazdasági egyenjogúsításának jogi alapjait és társadalmi feltételeit igyekeznek megteremteni. A marxizmus-leninizmus klasszikusai szerint a nők társadalmi felszabadításának csakis gazdasági felszabadításuk lehet a reális alapja, csak gazdasági tevékenységük biztosíthatja számukra a társadalom teljes értékű tagjaként való elismerésüket /41/. Mivel a nem, az egyén olyan biológiai tulajdonsága, amelyhez változó társadalmi funkciók kapcsolódnak, a férfi vagy a női nemhez való tartozás már önmagában is társadalmi státuszt jelent /42/. A nemnek ez a kettős /biológiai és társadalmi/ jellege a népesség

reprodukciójának alakulása, illetve irányítása szempontjából alapvető jelentőségű, mert az egyensúlyhiányok kihatnak a népesség társadalmi, családi, háztartási és gazdasági összetételére is. Mivel a "nő a nemzet szülőanyja", a nemenkénti megoszlás elemzésénél a demográfia alapvető szempontja annak tanulmányozása, hogy mi gátolja, vagy mi segíti elő a nőt e funkciója teljesítésében.

Az elmúlt évtizedekben lezajlott társadalmi és gazdasági változások jelentős eleme volt a nők foglalkoztatásának rohamos emelkedése, a férfiakét megközelítő gazdasági aktivitásának kialakulása. Amíg a háború utáni években keresővé válásukat a férfiak hiánya idézte elő, a későbbiekben ez egyre inkább emancipációjuk gyakorlati megvalósításának egyik formáját jelentette. Számos konkrét oka is lehetett arányszámuk növekedésének. A termelés technikai színvonalának emelkedése és az ún. "fehérköpenyes" szakmák terjedése fizikailag is megkönnyítette a munkát sok területen, a munkaerőhiány és iskolázottságuk növekedése lehetővé tette sokféle munkakörben való alkalmazásukat /43/. Ezeken a külső gazdasági tényezőkön kívül a nők munkavállalását demográfiai motivumok is segítették. Az egyik ilyen esemény a csecsemőhalandóság csökkenése és az új családmodell kialakulása lehetett. Amikor már kevesebb szüléssel elérhető a kívánt gyermekszám, a gyermeknevelésre sem kell annyi időt fordítani, a háztartás is kisebb fizikai megterhelést jelent. Az ipar fejlődése igényt, a nőkre háruló reprodukciós és háztartási feladatok csökkenése pedig lehetőséget teremtett egyre több nő számára a házon kívüli munkavállalásra. Az egy-, kétgyermekes családmodell általánossá válása következtében az átlagos nőnek iskoláskor alatti gyermeke csak 8-10 évig van, így több, mint 30, házon kívül is gazdaságilag felhasználható év áll rendelkezésére.

A közzétett adatokból kitűnik, hogy a felsorolt tényezők együttes hatása nem azonos időszakban és nem azonos mértékben jelentkezett minden országban. Az NDK-ban 1964-ben a produktív korú nők 74, 1974-ben pedig már 84 %-át foglalkoztatták. Csehszlovákiában 79, Bulgáriában 74, Romániában és Magyarországon 73, Lengyelországban 63 %-a volt aktív kereső, a Szovjetunióban pedig meghaladta a 80 %-ot /44/. Bár a nemzetközi összehasonlítást a mezőgazdaságban foglalkoztatott nők nehezen meghatározható arányszáma megnehezíti, ezek az adatok nyers összehasonlításra alkalmasak. Létszámuknak a férfiakét meghaladó gyors üteme eredményezte ezeknek a magas arányszámoknak kialakulását és azt, hogy a nők aránya a Szovjetunióban megközelítette a foglalkoztatottak 50 %-át már 1950-ben, Csehszlovákiában 1960-ban, az NDK-ban 1970-ben, de a többi országban is meghaladja a 40 %-ot /45/. Statisztikai értelemben egyes országok tehát még mindig rendelkeznek bizonyos tartalékokkal, de a nem dolgozó nők többsége idősebb korú, szakképzettséggel nem rendelkezik, vagy többgyermekes családanya /46/. Ezért valószínű, hogy ezek az arányszámok jelentősen a jövőben már nem nőhetnek.

Hazánkban és a többi szocialista országban a dolgozó nőket a férfiakéval azonos jogok és kötelességek illetik meg a munkaviszonnyal kapcsolatban éppen úgy, mint az élet minden más területén. A nő azonban különleges munkaerő, mert a következő sajátosságok megkülönböztetik a férfitől:

a/ A nők generatív funkciója, amely a gyermekszüléssel, neveléssel, valamint a családi élet szervezésével függ össze.

b/ A női szervezet fizikai felépítésének saját-

tosságai, amelyek elsősorban a testi erő különbségeiben jelentkeznek.

c/ a történelem folyamán a nőkről kialakult előítéletek egy részének továbbélése

A női munka egyenjogúságát úgy kell értelmezni, hogy a generatív és a fizikai sajátosságokból eredő eltéréseket figyelembe kell venni, de a társadalmi eredetű előítéletek és az ezek alapján fellelhető különbségeket teljesen ki kell küszöbölni /47/. Így a női munka/erő/ egy különleges szociális és gazdasági kategória, amire különleges figyelmet kell fordítani a gazdaság- és a szociálpolitika keretein belül is. /nnak érdekében, hogy összeegyeztethessék anyai és dolgozó női kötelességeik teljesítését, munkajogi helyzetüket a férfiakétól eltérően kell szabályozni. A nemek közötti egyenlőség biztosítása itt azt jelenti, hogy számukra olyan különös előnyöket és jogosultságokat kell biztosítani, amelyek a munkában való részvételnél kiegyenlítik a testi alkatból és az anyai hivatásból származó hátrányokat. Talán ezért írta Marx a Góthai program kritikájában, hogy a jognak inkább egyenlőtlennek kell lennie, mert egyenlő helyzetet a valóságban csak így biztosíthat a munkahelyen /és talán az életben/. Ez a speciális helyzet egyrészt a munkajogi, másrészt a társadalombiztosítási területeken kíván különleges intézkedéseket is.

A munkaügyi szabályozásnak egyrészt a nők biológiai adottságaira, másrészt anyai szerepükre kell tekintettel lenni. Az előbbi inkább munkakörük elhatárolását /az állapotos nőt tilos veszélyes, vagy egészségtelen munkával megbízni, terhessége alatt és gyermekének megszületése után egy ideig nem bocsátható el stb./, az utóbbi pedig a gyermekneveléssel összefüggő munkaidő-kedvezmények biz-

tosítását jelenti. A társadalombiztosítás keretében pedig terhességével összefüggésben lévő betegség esetén is ingyenes vagy kedvezményes orvosi és kórházi ellátásban, szülés esetén pénzbeni segélyben, nyugdíjkezelésben, családi pótlékban stb. részesíthető.

"A női munkaerő speciális munkaerő, foglalkoztatása bővítésének meghatározott gazdasági és társadalmi feltételei vannak. A nők foglalkoztatásának kiterjesztése sajátos ellentmondást hordoz magában. Miközben a gazdaság munkaerőt nyer, társadalmi szinten pótlólagos munkaerő szükséglet támad /a szolgáltató szféra igényelt bővítése folytán/ " /48/. Annak érdekében, hogy a nők özszeegyeztethessék anyai, dolgozó női és állampolgári kötelességeik teljesítését, szociális szolgáltatások egész rendszerét kellett kiépíteni/bölcsődék, napközök, mosodák, üzletek nyitvatartása stb./, mert ezek hiánya miatt a család egészsége, a gyermeknevelés, a családi élet vagy a munkához való jog károsodik /49/. /Ugy becsülik, hogy ha 8-10 fővel növekszik a dolgozó nők száma, akkor egy fővel kell növelni a szolgáltatásban dolgozók számát./ /50/ Mindezek következtében a női munka egységnyi költsége a férfi munka egységnyi költségét jelentősen meghaladja. A dolgozó nők, illetve a dolgozó anyák védelmének fokozása azzal a következménnyel járhat, hogy alkalmazásuk csökken. /mint javul a munkaerőhelyzet, kiszorulhatnak a munkából gazdaságossági okokból is.

A kereső tevékenység a nőknek nemcsak társadalmi helyzetét változtatta meg. A másik nemhez kapcsolódó gazdasági kötétségek gyengülése változást hozott a házasság tartalmában, és - más tényezőkkel együtt - fokozatosan átformálta a család belső rendjét is. Módosultak a termékenységéről, az anyai szerepköréről, a családi életéről korábban kialakult nézetek. Azok a társadalmi válto-

zások, amelyek közvetve befolyásolták a nemek közötti viszonyok alakulását, nagyon is közvetlen demográfiai hatást eredményeztek /51/. Ennek legszembetűnőbb jele a termékenység rohamos, a reprodukciós szintre vagy az alá történő csökkenése.

Utólag már úgy tűnik, hogy a nők emancipációjával kapcsolatos nézeteket egyre inkább a termelés-központú felfogás hatotta át. Társadalmi szerepük növelését azonosították gazdasági aktivitásukkal, iskolai végzettségük emelkedésével, a politikai életben való aktív részvételükkel. Kevesebb figyelmet fordítottak azonban a családon belüli munkamegosztás megváltoztatására és a különféle szolgáltatások fejlesztésére. A női szerep egyik összetevőjének túlságos kihangsúlyozása szükségszerűen háttérbe szorítja a többit, majd ellentétbe kerül azokkal /52/. Otthonukon kívül végzett kereső tevékenységük és az annak következtében kialakult szakmai, tanulmányi és kulturális ambíciójuk szembekerült olyan biológiai szerepkörök-höz kötött funkciókkal, mint a szülés, az újszülött gondozása, illetve mint az ezekhez kapcsolódó otthoni munkák. A különböző családtervezési vizsgálatokból az tűnik ki, hogy a munkaviszonyban álló nők világszerte kevesebb gyermeket szülnek, mint szeretnének, mert az anyai hivatás teljesítése nemcsak a férfiakkal, hanem gyermektelen nő-társaikkal szemben is hátrányosabb helyzetbe hozza őket. Munkájuk nemcsak anyagi függetlenségük legfőbb biztosítéka, de egyben nagyobb társadalmi presztizst is biztosít számukra, mint az anyaság. Ilyen körülmények között a nők mindinkább áldozatnak tekintik a gyermekszülést. Számos demográfus, szociológus, orvos, filozófus véleménye jut kifejezésre a következő meghatározásban: "A születések számának jelenlegi csökkenése pedig nem más, mint a nők spontán válasza terhelésük fokozására és spontán kiküszöbölése a pótlólagos terhek egyik okának, annak, amelyre a

nők leginkább tudnak hatni " /53/. Mivel azonban gyermeket csak nők tudnak világra hozni, a társadalomnak gondoskodnia kell arról, hogy a nők ezt a szerepüket is betölthessék. Tevékenységüknek ez az oldala sem kevésbé fontos a társadalom fejlődése számára, mint az anyagi és szellemi javak termelésében való részvétel. Amíg az elmúlt évtizedekben a hangsúly inkább azon volt, hogy a nők minél nagyobb hányada kapcsolódjon be a társadalmi termelésbe, addig az utóbbi években már egyre inkább elismerjük, hogy az asszony otthon is társadalmi értékű feladatokat lát el. A súlyos demográfiai problémák hatására változás következett be a nők megítélésében. Az anyai szerep társadalmi jelentőségének hangsúlyozása egyben azt is jelenti, hogy a gyermekek vállalására úgy kell tekinteni, mint a legmagasabb rendű közszolgálatra.

A gyermekszülés viszonylag kis időre teszi lehetetlenné a nők aktív részvételét a társadalmi termelőmunkában. A gyermeknevelés viszont hosszú éveken keresztül viszonylag jelentős mértékben gátolja teljesértékű részvételét a termelési folyamatban. Ennek érdekében, hogy a nők anyai-háziasszonyi szerepüket kereső tevékenységükkel összeegyeztethessék, sokirányú támogatásra van szükségük. Ennek egyik módja a különféle szolgáltatások fejlesztése. Ingels G. Guillaumeschack-hoz 1885-ben intézett levelében azt írta, hogy: "A nők és a férfiak tényleges egyenjogúsága meggyőződéseim szerint csak akkor valósítható meg, mikor már megszűnt mindkét nem kizsákmányolása a tőke által, s a háztartási munka /54/, amelyet most egyénileg végeznek, a társadalmi termelés egyik ágává változik " /55/. Pár a különféle szolgáltató intézményeknek egész rendszerét hozták létre a dolgozó nő családi terheinek csökkentése érdekében, a háztartási munka még nem vált "a társadalmi termelés egyik ágává", mert annak jelentős részét még mindig a nőknek, az anyáknak kell viselniük.

A szovjet szakirodalomban már évtizedek óta széleskörű vita folyik arról, hogy e cél megvalósítására a gyermeknevelés további társadalmasítása vagy az anyáknak a foglalkoztatottság alóli felmentése lenne-e a kívánatosabb vagy az eredményesebb.

Az egyik csoport véleménye szerint a család a gyermek szocializációjának alapsejtje, amelynek jelentőségét túlbecsülni lehetetlen. Az élet első éveiben a gyermek fizikai gondozása még kevés. A mindenoldalú /szellemi, intellektuális, érzelmi/ nevelést számukra csak a közvetlen szülői gyengédség és gondoskodás biztosíthatja. Demográfiai szempontból kívánatosabb, ha a kisgyermek otthon marad az anyjával /56/. A. Szoboljev /1964/ szerint: "Eltekintve különböző szempontoktól, sok filozófus és szociológus úgy tartja, hogy azokat az asszonyokat, akiknek 3 évesnél kisebb gyermekük van, fel kell menteni minden foglalkoztatottság alól. A társadalomnak magára kell vállalnia a gyermek és az anya ellátását a nő által végzett funkció fontossága miatt " /57/. Hasonló véleményen van Kvasa is: "Nem lenne-e előnyösebb a sokgyermekes anyáknak, akiknek három vagy több gyermekük van, átlagkeresetüknek megfelelő segélyt adni azzal, hogy otthon neveljék őket ahelyett, hogy gyermekintézményekbe adnák?" /58/

Számos, főleg ideológiai érvet sorakoztatnak fel azok a demográfusok is, akik más nézetet vallanak. Sztrumilin /1960/ úgy véli, a mai nők nem is vállalnák már, hogy csak a háztartással és a gyermekneveléssel foglalkozzanak /59/. Mások szerint nem volna helyes olyan gyakorlati intézkedések kialakítását ígérni, amelyek lényegében arra irányulnának, hogy az anyaságot többé-kevésbé egy hivatásos tevékenység rangjára emeljük és azt a társadalom részéről anyagilag honoráljuk /60/. De volt olyan álláspont is, amely szerint az a nő, aki otthon ma-

rad, feláldozza karrierjét gyermekeiért /61/. A szovjet demográfusok nézeteinek ez a szemelvényes ismertetése is arra hívja fel a figyelmet, hogy gazdaságilag és társadalmilag mennyire összetett ez a probléma. De a nézetek sokféleségéből kitűnik az is, hogy fontos, alapvető demográfiai és pedagógiai problémák még milyen kevésbé tisztáztak a szakemberek előtt is.

A születési arányszámok csökkenésének megállapítása és a családok gyermeknevelési gondjainak enyhítése érdekében egy új intézkedés kidolgozására és bevezetésére került sor hazánkban. Az MSZMP IX. Kongresszusán a Központi Bizottság gyermekgondozási szabadság bevezetésére tett javaslatot. Ennek értelmében az 1967. január 1-e után született gyermek anyja /a 3/1967./I.29./ Korm. sz. rendeletben meghatározott feltételek esetén/ a szülési szabadság lejártától a gyermek két és fél éves /majd három éves/ koráig havonként fizetett segélyben részesülhet, ha gyermekgondozási szabadságot vesz igénybe. Ezt a lehetőséget az érdekelt családok többsége nagy örömmel fogadta, mert a segélyt igénybe vevők száma gyorsan nőtt /az 1968. évi 92 ezer főről 1974-re 229 ezerre emelkedett/ és az 1970-es években az anyáknak kb. 80 %-a bölcsődés korú gyermekével maradt hosszabb-rövidebb ideig.

Ezek az intézkedések széleskörű, máig tartó szakmai és ideológiai vitákat váltottak ki hazánkban és külföldön egyaránt.

A legnagyobb vitát az anyai státusz újraértékelése váltotta ki. A gyermeknevelési szabadság /akár fizetett, akár fizetés nélküli/ azt is kifejezi, hogy a társadalom elismeri, a korábbinál jobban értékeli az asszony otthoni, gyermekei mellett abban az időszakban végzett munkát, amikor velük a legtöbb egészségügyi és pszicholó-

giai probléma lehet. A reprodukció nagy mértékű csökkenése hívta fel a figyelmet arra, hogy - mivel a gyermeknevelés és gondozás hagyományos lehetőségei megszűntek - a nő a társadalom sokoldalú segítsége nélkül nem felelhet meg egyidejűleg valamennyi funkciójának. A körülmények gondos mérlegelése után, a munkaerőpolitika érdekeivel szemben a népesedéspolitikának kellett elsőbbséget adni. A jövő nemzedék biztosítása érdekében elkerülhetetlen, hogy a kereső foglalkozással rendelkező anyák egy időre megszakítsák ezt a tevékenységüket és elsősorban gyermekeikkel foglalkozzanak. Ugy tűnik, az anyaság közszolgálatná vált, a társadalom érdekében végzett munkává, amelyet nemcsak erkölcsileg kell ezért honorálni, hanem anyagilag is racionálissá kell tenni. A nők jelentős része társadalmilag hasznos munkát fejt ki a háztartásban is. A gyermek felnevelése és a dolgozó vagy a munkából kiöregedett családtagok ellátása a munkaerő társadalmi újratermelésének lényeges része. Flettevékenységnek ez az oldala nem kevésbé fontos a társadalom fejlődése számára, mint az anyagi és szellemi javak termelésében való részvétel. A kereső tevékenység és a családi kötelezettségek összeegyeztetése magában rejti a nő által teljesített funkciók közötti konfliktus keletkezésének lehetőségét /62/. Ezért a kérdés optimális megoldása olyan társadalmi-gazdasági viszonyok alapján képzelhető el, amelyben a családi kötelezettséggel rendelkező nők szabadon dönthetnek arról, hogy kereső munkát vállaljanak-e, vagy kizárólag családi kötelezettségeiknek éljenek /63/. Ugy véljük, nemcsak demográfiai érdek, hogy olyan körülményeket kell teremteni számukra, amelyek között a társadalmi termelésben való részvételük nem hat károsan generatív tevékenységükre. Ha a szülő nők pár évig elsősorban anyai és háziasszonyi funkciójukat gyakorolják, akkor 4-6 évre /2 gyermek esetében/ kiesnek a társadalmi tevékenységből, de ha nem szülik meg a kívánatos /2-3/ gyermeket, azzal

potenciálisan 2-3 ember produktív éveivel /40-80 év/ csökken a társadalmi munkaidő. Azoknak a nőknek is kereső tevékenységet kell folytatnia, akik vállalnák a két vagy több gyermeket és akik e funkcióik teljesítése közben a bővitett munkaerő újratermeléssel társadalmilag is hasznosabb tevékenységet végeznének. Ezt a munkaerőkiesést bőven ellensúlyozhatná azoknak a - szellemileg és fizikailag is - megfelelő nyugdíjaskorúaknak /nőknek és férfiaknak/ továbbfoglalkoztatása, akik ezt vállalnák.

A sokféle vita ellenére a népesedéspolitikának ezt az új eszközt egyre több országban vezetik be, ha némileg eltérő formában is, mint Magyarországon.

Csehszlovákiában 1970-től gyermekgondozási segélyt kérhet és szabadságon maradhat gyermeke kétéves koráig az az anya, aki második vagy többedik gyermekét szülte. 1972-ben a jogosult anyáknak mintegy 90 %-a maradt otthon gyermekével egy évig /főleg az alacsony keresetű nők/, és kb. 75 %-uk kettőig, zömmel az alacsonyabb keresetű, szakképzettség nélküliek. A csehszlovák demográfusok szerint ez a kedvezmény a termékenységet kedvezően befolyásolta. Az NDK-ban a második és a többedik gyermek mellett maradhat otthon az anya a gyermek egyéves koráig és ebben az időszakban táppénzének megfelelő összegű segélyt kap. 1976-ban a jogosultaknak mintegy 40 %-a vette ezt igénybe. /Mint utaltunk rá, az NDK-ban a gyermekek igen nagy hányada kölcsönjébe járhat./ Bulgáriában 1973-ban vezették be ezt a segélyezési formát, amelynek összege függ a gyermek korától, és szülési sorszámától /a minimális bértől a teljes fizetésig terjedhet a gyermek egy éves koráig/. Ezt a szabadságot 1979-től meghosszabbíthatja a gyermek hároméves koráig, de erre az időszakra már csak havi 10 leva segélyt kap /64/. Lengyelországban olyan javaslat készült, hogy a pótlékot egy évig fizessék az anyá-

nak /65/. 1982. márciusában arról olvashattunk, hogy a Szovjetunióban egy éves gyermekgondozási segélyt vezetnek be, amelynek összege földrajzi övezetenként különböző lehet /66/. Jugoszláviában /Szerbiában/ az egy éven aluli gyermek anyja jogosult fél munkaidőben dolgozni /67/.

A népesedéspolitika céljai nem lehetnek olyanok, amelyek szembeállítják egymással az anya és a gyermek érdekeit. A jelen lehetőségeit harmonikusan össze kell kapcsolnia távolabbi céljainkkal, tehát egységben kell vizsgálni a szülők és a gyermekek érdekeit. Miközben anyagiilag is biztosítjuk a gyermekek családi nevelkedését, fokozatosan tovább kell bővíteni a bölcsődei hálózatot, hogy a szülők a két lehetőség között valóban választhassanak. Mennyiségi és minőségi továbbfejlesztése társadalmi jelentőségű feladat továbbra is. Részben azért, mert biztosítani kell falun is a választási lehetőséget, másrészt pedig azért, mert a gyermekek jelentős hányadának a bölcsődei gondozás jobb lehet, mint az otthoni. A világszerte folytatott kutatások eredményeinek felhasználása lehetővé tenné, hogy a bölcsőde az otthon melegét sugározza, a családi nevelésben pedig nagyobb szerepet kapjanak a gyermekgondozás tudományos elvei.

A szocialista államok első népesedéspolitikai intézkedései tehát nem akarták a népességnek sem számát, sem összetételét megváltoztatni, hanem a női emancipáció teljes megvalósítását szolgálták. Ennek érdekében olyan akcióprogramokat dolgoztak ki, amelyek biztosították a családtervezéshez, a váláshoz és a munkavállaláshoz való jogot, segítették a dolgozó nőket, a sokgyermekes családokat stb. Ezekkel a forradalmi, elsősorban politikai jellegű megnyilvánulásokkal azonban együttjártak pozitív és negatív demográfiai következmények is. Ezek közül a legeggyértelműbb a termékenység csökkenése minden országban.

Mivel az emancipáció folyamata visszafordíthatatlan, nagyon fontos problémája a népességtudománynak, hogy hogyan lehet az anyaságot és a munkavállalást összeegyeztetni, hogyan lehet olyan szociális és gazdasági körülményeket létrehozni, olyan pszichológiai és erkölcsi klimát teremteni, amely támogatja az optimális családnagyság kialakítását, a reprodukció társadalmilag kívánatos szintjének fenntartását.

4. A népesedéspolitika és a gazdasági fejlődés

A népesedéspolitikai intézkedések másik csoportját azok képezik, amelyeket a gazdasági fejlődés hatására, illetve annak elősegítése érdekében hoznak. Ezek egyik része a népesség területi megoszlásával vagy társadalmi struktúrájával, másik része pedig számának vagy szaporodási ütemének megváltoztatásával kapcsolatos.

Az államigazgatás számára a népesség száma és különböző szempontok szerinti megoszlása egyrészt adottság, amellyel különböző céljait megvalósíthatja, másrészt egy olyan struktúra, amely ellentmondásba kerülhet közelebbi vagy távolabbi törekvéseivel, ezért meg kell változtatni.

5. A külső és belső vándormozgalmról

A háború befejezése után több ország kormánya úgy vélte, hogy a népesség nemzetiség szerinti összetétele akadályozza közeli és távoli céljai megvalósításában. Ezért a mai európai szocialista országok akkori kormányainak népességpolitikai célú és messzemenő demográfiai következményekkel járó megnyilvánulása volt a kisebbségi nemzetiségek kitelepítése, illetve kicserélése. Ezeket az intézkedéseket ideológiai-politikai megfontolásból hozták, ame-

lyeknél közömbös volt, hogy csökken vagy növekszik a népesség száma. Vállalták azokat a gazdasági hátrányokat, amelyek a népesség számának jelentős csökkenésével jártak és azokat is, amelyek a belső telepítések vagy a termelés átmeneti visszaesése következtében keletkeztek. Az alapul szolgáló nemzetközi megállapodásokat demográfiaiailag úgy kell értékelnünk, mint amelyek e térség országainak ezideig legnagyobb hatású népesedéspolitikai intézkedései voltak, egy olyan demográfiai forradalom elindítói, amelynek során a népesség minőségét, demográfiai struktúráját kívánták megváltoztatni. Mivel a vándoroltatás célja nem egyszerűen egy bizonyos számú népesség ki- vagy betelepítése volt, az a tény, hogy közben nő vagy csökken a népesség száma, nem játszott szerepet. A mennyiségi szempontnál mindenhol fontosabbnak tartották azok el- vagy odaköltöztetését, akiknek helyváltoztatása által egy-egy területnek nemcsak demográfiai képe változik meg, hanem az ott élő lakosság nemzetiségi szerinti összetétele is. Ez a nemzetiségi viszonyok alakítására irányuló szándék, a nagyarányú nemzetközi vándormozgalom következtében megvalósult, hisz a nemzetiségi kisebbséghez tartozó népesség száma és aránya jelentősen csökkent, így minden ország népessége etnikailag homogénebb lett.

Bulgáriában a háború előtti években a lakosság 83-85 %-a bolgár, a többi pedig zömmel török /kb. 10 %/, vagy román /1-2 %/ nemzetiségű volt /68/. Bulgária Törökországgal és Romániával több olyan szerződést kötött, amelyek értelmében többszáz ezer nemzetiségi lakos cseréjére, illetve kitelepítésére kerülhetett sor. A jelentős nemzetközi migráció következtében /69/ a nem bolgár nemzetiségűek aránya az 1950-es évek elejére 8 %-ra /70/ csökkent.

Csehszlovákia mai területén 1945-ben 14,3 millió lakos élhetett, és ennek 73,8 %-a volt cseh és szlovák nemzetiségű /71/. A háború utáni években a csehszlovák kormányok intenzív telepítési politikát valósítottak meg annak érdekében, hogy a nemzetiségi kisebbségekhez tartozó népesség száma s aránya csökkenjen. Jelentős számú /370 000/ német nemzetiségű lakos hagyta el az országot már a visszavonuló német hadsereggel. Viszonylag kisebb csoportok /kb. 120 000 személy/ kitelepítésére is sor került, de a nagyarányú és a szervezett telepítés csak a potsdami határozat /72/ érvénybe lépte után indulhatott meg. 1945 és 1949 között SRB szerint csaknem 2,9 millióan hagyták el az országot, akiknek túlnyomó többsége német nemzetiségű lehetett /73/.

A háború utáni években Csehszlovákia is több országgal kötött lakosságcsere egyezményt. Ezek alapján/74/ a legnagyobb méretű cserére Magyarország és Csehszlovákia között került sor, hisz Szlovákiából 87 000 magyar nemzetiségűt telepítettek Magyarországra, innen pedig 70 000 szlovák települt Csehszlovákiába. E nagyarányú kitelepítések és a kivándorlás következtében a népesség száma jelentősen csökkent ugyan, de Csehszlovákia, amely a háború előtt erős nemzetiségi kisebbségekkel rendelkezett, a győztes háború és a németek kitelepítése után a csehek és a szlovákok állama lett /75/, hisz arányszámuk 1950-ben meghaladta már a 94 %-ot /76/. Csehszlovákiának mintegy 25 évre volt szüksége ahhoz, hogy pótolja azokat a hatalmas veszteségeket, amelyek a háború alatt és főleg az azt követő években keletkeztek.

Jugoszláviában az 1930/31-ben tartott népszámlálás szerint csaknem félmillió német élt az országban, akiknek egy része a háború alatt, illetve utána Németországba emigrált /77/. Jugoszlávia is több országgal

kötött a nemzetiségi lakosság cseréjére vagy kitelepítésére vonatkozó államközi egyezményt /pl. Lengyelország, Törökország/, amelyek végrehajtása következtében csökkent a nem délszláv nemzetiségű lakosok aránya.

Az 1946. évi népszámlálás szerint 23,9 millió lakos élt Lengyelországban. Az ország nyugati területén 1939-ben kb. 8,8 millió ember lakhatott. Túlnyomó többségük /7,6 millió/ a német nemzetiséghez tartozott és közülük 5 millió már a háború befejezése előtt elhagyta lakhelyét. A potsdami határozat értelmében a még ott maradt németek jelentős részét /1948-ig 2,2 milliót/ áttelepítették Németország valamelyik zónájába /73/. Ezeknek az éveknek külső migrációjáról azt írta J. A. Ziolkowski, hogy amíg 1939 előtt a kisebbségi csoportok jelentették a lakosság 32 %-át, a háború utáni években az ország már etnikailag homogén nemzetté vált. 1974-re a nem lengyelek aránya 1,3 %-ra csökkent, amit igen nagy jelentőségűnek tartottak mások is a társadalom integrációja terén /78/.

A háború alatt és befejezését követő években jelentős, nagy embertömeget megmozgató nemzetközi vándormozgalom zajlott le Magyarországon is. "Az ún. svábkitelepítések során Magyarországról elköltöztetett németek száma közel 170 000, a magyar-szlovák népcsere keretében Szlovákiából idetelepült magyaroké 87 000 és viszont az oda áttelepült szlovákoké 70 000 volt." /79/. Ezeknek a kényszervándorlásoknak mérlege számunkra kb. 60-70 ezer fő további veszteséget mutat /80/.

A Német Demokratikus Köztársaságban a lakosság száma az ország jelenlegi területén 1939-ben 16 475 000 fő volt, 1946-ban pedig már 18 355 000 főre nőtt, elsősorban a nagyszámú betelepítés következtében.

Romániában 1930-ban a népesség 73 %-a vallotta magát román anyanyelvűnek /81/, 1956-ban pedig már 86,3 % /82/. A nem román anyanyelvűek között 1930-ban a magyarok és a németek voltak a legtöbben /az összlakosság 8,6, illetve 4,2 %-a/, akiknek aránya 9,3 illetve 2,2 %-ra változott a mai területen 1956-ra. E változásokhoz jelentősen hozzájárultak a kitelepítések és a lakosságcserek. Valószínűleg jelentős lehetett a nemzetközi vándormozgalomból származó veszteség, mert az 1940. évi 15 907 ezres népességszám 1946-ra 15 791 ezerrel csökkent a viszonylag magas természetes szaporodás mellett is /83/.

A háború alatt és az azt követő években jelentős lehetett a Szovjetunió nemzetközi migrációja is. Csehszlovákiával és Lengyelországgal kötöttek pl. lakosságcsere egyezményt, de a kicserélt lakosság számáról ismereteink hiányosak.

Pár valószínű, hogy ezek az adatok nem tükrözik a nemzetközi vándormozgalomban résztvevők pontos számát, alkalmasak arra, hogy érzékeltessék azt a hatalmas népmozgalmat, amely a háború befejezését követő években ezekben az országokban lezajlott.

A háborús veszteségek és a nagyarányú nemzetközi migráció következtében elnéptelenedett falvak és városok benépesítése érdekében nagyarányú belső telepítésekre és spontán területi mozgásra került sor. Ez a népességmozgás azonban nem fejeződött be egy-két év alatt, hanem azóta is tartó, de most már elsősorban gazdasági okokból zajló tömegjelenség. A belső vándormozgalom a nagyobb társadalmi-gazdasági változások kísérő jelensége, egyik megjelenési formája. Funkciója rendszerint az, hogy a mezőgazdasági területek /falvak/ népességének az ipari centrumok /városok/ felé irányuló áramlások csatornájaként szolgáljon.

Olyan társadalmi folyamat, amely hozzájárulhat egy-egy ország gazdasági fejlődéséhez és az egyén társadalmi felemelkedéséhez.

A vándormozgalom irányításával megvalósítandó népesedéspolitikai célok ideológiai alapjai Marx, Engels és Lenin munkáiban gyökereznek. Ezek a művek, bár nem határozzák meg pontosan a szocialista államok népességének optimális területi eloszlását, tartalmazzák azokat az alapelveket, amelyek gyakorlati intézkedések vezérfonalai lehetnek. Marx és Engels már a Kommunista Kiáltványban /1848/ felhívták a figyelmet a "város és a vidék közötti különbségek fokozódó megszűnésére az illető országot érintő sokkal egyenlőbb népességmegoszlás által" /84/. Később Engels az Anti Düring c. művében rámutatott arra, hogy "csak az a társadalom, amely képes létrehozni a termelőerőknek egységes, általános terv szerint való harmonikus kapcsolatát, az képes megengedni, hogy az ipar az egész országban széttelépüljön úgy, ahogy ez a legalkalmasabb fejlődése és fennmaradása számára, valamint a termelés egyéb elemeinek kifejlesztésére" /85/. Lenin a migrációt, mint a népesség fejlődését általában előmozdító jelenséget értékelte és hangsúlyozta annak progresszív társadalmi jelentőségét /86/. / szocialista termelési viszonyok győzelme után a népesség területi mobilitása a Szovjetunióban erősödött és a szocialista építés szükséges feltételévé vált. Ekkor erről a következőket írta: "Egy szocialista ország, mint a munkás-paraszt hatalom állama elképzelhetetlen, ha nincs lehetősége arra, hogy a munkások tizezreit, és százezreit oda szállítsuk, ahol a szovjet hatalomnak kellenek " /87/.

Ezek, a klasszikusok által kidolgozott elvek képezték a szocialista népesedéspolitika térbeliségéről kialakult elveket, illetve a tervezési gyakorlat elméleti

alapjait. Ezek a vezérelvek csak vázlatosak lehettek és nem jelenthették egy teljesen kidolgozott népesedéspolitikai alapjait, hisz elsősorban gazdasági célok megvalósításának gyakorlati vezérfonalai voltak. Az egyes országok ezért gazdaságpolitikai céljaiknak megfelelően hasznosították ezeket az útmutatásokat.

A vándormozgalom, illetve annak irányítása az országos és a regionális tervezés részévé vált, amelynek során kezdetben a kapitalizmustól örökölt torz térbeli struktúra megváltoztatására, majd egyre inkább a regionális munkaerőigények kiegyensúlyozására törekedtek. A területi tervezés egyike azoknak a - párt és a szocialista állam rendelkezésére álló - fő eszközöknek, amelyekkel komplex módon szabályozható /megoldható/ egy-egy termelési-területi egység gazdasági, szociális, munkaerő stb. gondja.

Minden országban léteznek a népesség területi eloszlását befolyásoló, a migrációt ösztönző vagy tiltó intézkedések, amelyek alkalmasak arra, hogy az egyes emberek szubjektív döntését olyan irányba befolyásolják, amely megfelel az össztársadalmi fejlődés érdekeinek.

A lakhely megváltoztatása szempontjából talán jelentősebbek az egyéneket közvetlenül érintő intézkedések. Ezek közül a legközvetlenebbül a lakásépítés hatása mérhető. A lakás léte vagy nemléte nagymértékben befolyásolja az egyén elhatározását a tekintetben, hogy megy vagy marad, de egyéb demográfiai magatartása tekintetében is. Azok a települések fejlődtek a legjobban, amelyekben a legtöbb lakást építették.

A lakáson kívül a népesség ellátottságát javító gazdasági intézkedés a károk megelőzése és azokon a telepü-

léseken, amelyek növelését tervezték. Szovjet kutatók megállapításai szerint a béremelés hatékony intézkedésnek bizonyul, mert 1 %-os növelése 1,38 %-kal növeli a bevándorlók számát. /88/.

Ha talán nem is ekkora jelentőségű, de igen fontos a különféle szolgáltatások /szociális, kulturális, egészségügyi, ipari stb./ léte, illetve állapota. Hazai tapasztalataink szerint is a falusi fiatalság jelentős hányada - kisebb kereset mellett is - inkább városon vállalt munkát. Ugy érezték, hogy azokban nagyobb lehetőségük lesz az ismeretszerzésre /továbbképzésre/, szakképzettséget igénylő munkára, kulturáltabb életmódra, társadalmi felemelkedésre. De a területi mobilizációt segítik elő az olyan intézkedések is, mint pl. a regionális ár- és különféle juttatásokban lévő különbségek, a különböző szintű áruellátás stb. Elősegítette a céltudatos vándormozgalmat a munkaerőtohorzás, a munkaerőirányítás /pl. a felsőoktatásban/ és a sokoldalú felvilágosító munka is.

A népesség területi mozgásának irányítását azonban nemcsak a gazdasági intézkedésekkel lehet előmozdítani, hanem olyan szabályozással is, amely egyes településekben való letelepedést megkönnyíti, másokban pedig megnehezíti. A továbbifejleszténi nem kívánt, vagy túlszűfolt városokban megtilthatják új munkahelyek létesítését, sőt elrendelhetik különféle üzemek lezárását, kitelepítését. Eléggé elterjedt gyakorlat, hogy korlátozzák vagy feltételekhez kötik a letelepedés engedélyezését egyes városokban. /z ilyen intézkedések és a lakáshiány kedveznek a városkörnyéki települések fejlődésének és így egyre nő minden országban azok száma, akik városok közelében települnek le és onnan járnak be dolgozni /89/. Sajnos nagyon gyakori a falvak túlszűfoltává válása és így az új lakók gyakran rosszabb körülmények közé kerültek, mint korábbi

lakóhelyükön voltak.

A népesség területi eloszlására vonatkozó célok megvalósítását minden országban a gazdasági fejlődés annyira szerves részének tekintették, hogy - a népesedéspolitika lehetséges céljai közül - egyedül ez került bele a népgazdasági tervekbe.

A vándormozgalom eredményét rendszerint a városi népesség számában és arányában beállott változással mérik. A városi lakosság megváltozott száma e folyamatot azonban nem pontosan fejezi ki, mert azt alakítja a természetes népmozgalom /növelheti, vagy csökkentheti/ és falvaknak adminisztratív úton történő várossá nyilvánítása vagy városokhoz csatolása. A három forrásból származó növekedést azonban nem tudjuk mindig szétválasztani és elemezni /90/. A nemzetközi összehasonlítást nehezíti még az is, hogy a települések várossá nyilvánításának kritériumai országonként eltérőek lehetnek /91/.

A városi lakosság arányának alakulása országonként
/%/

Ország	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1978
Bulgária	27,5	32,1	38,0	46,5	53,0	58,0	61,1
Csehszlovákia	51,5	53,5	57,4	61,0	62,3	65,6	67,5
Jugoszlávia	16,2	..	28,3	..	34,7	38,5	..
Lengyelország	36,9	43,8	48,3	49,7	52,3	55,7	57,5
Magyarország	37,7	39,6	40,0	43,1	48,9	51,1	53,8
NDF	70,9	71,8	72,0	73,1	73,8	75,4	76,0
Románia	25,2	27,0	32,4	38,4	40,9	43,5	48,6
Szovjetunió	40,2	..	49,9	..	57,0	61,3	62,3

A vizsgált országokban a háború előtti években a városi lakosság aránya 20 és 30 % között változott, csak Csehszlovákiában és Németországban haladta meg jelentősen ezt a szintet.

A felszabadulás utáni években lezajlott nagyarányú belső vándormozgalom három időszakra oszlik, az urbanizálódás három hulláma különböztethető meg. A háború befejezését követő évek nagyarányú területi átrendeződést jelentettek a népesség terén is, különösen azokban az országokban, amelyekből nagyszámú németet telepítettek ki, vagy amelyek lakosságcserét bonyolítottak le szomszédaikkal. Csehszlovákiában, Lengyelországban és Magyarországon ezekben az években sok millió ember változtatta meg lakhelyét annak érdekében, hogy a kiűritett területeket benépesítsék. Az 1950. évi adatok már kifejezésre juttatják ennek a nagy belső mozgásnak eredményeit is, mert az nemcsak különböző országrészek között folyt, hanem a falvak és a városok között is /92%. Ez a telepítés tudatos folyamatként zajlott le minden országban. A második időszakot jó részét a szocialista iparosítás és a mezőgazdaság szerepének és tulajdonviszonyainak megváltozása magyarázza és jellemzi. Az extenzív jellegű iparfejlesztés az alkalmazottak számának növelését igényelte. A mezőgazdasági népesség elvándorlását pedig megkönnyítette a mezőgazdaság szocialista átszervezése, aminek hatására csökkent a mezőgazdasági termelés munkaerőigénye és mobillá vált a parasztságnak az a része, amelyet korábban csak a földtulajdon kötött a faluhoz. A kezdetben kevés városra koncentrálnak iparfejlesztés fokozatosan egyre több település gazdasági jellegét változtatta meg. Ezt az időszakot a gyorsított és nagyarányú városodás jellemezte. 1970-ig a városi népesség száma több országban megkétszereződött, arányszáma pedig meghaladta az 50 %-ot.

Mérsékelni kellett tehát a belső vándormozgalmat a falun és a városban élő népesség érdekében egyaránt. Ennek egyik eszközét azok a gazdasági intézkedések jelentették, amelyekkel a falvak népességmegtartó képességét kívánták növelni. A mezőgazdasági termelés ősztönzése, a gazdaságilag elmaradt körzetek fejlesztése és a nagyobb községek szolgáltató hálózatának kiépítésére hozott intézkedések következtében csökkent az elvándorlók száma, hisz a fiatalok nagyobb hányada talált munkaalkalmat falujában. A másik eszköznek azokat a tiltó rendelkezéseket tartjuk, amelyekkel korlátozták a letelepedést egyes városokban, illetve amelyekkel megnehezítették a falvakból való elköltözést. /93/.

Bár ezek nem azonos időben történtek, de minden országban a nagyarányú vándormozgalmat csökkenés követte. "A vándorlás intenzitásának mérséklődését tehát úgy kell tekintenünk, mint az extenzív gazdasági növekedés egyik tényezőjének, forrásának fokozatos kimerülését " /94/. Ez a periódus jelenti a harmadik, ma is tartó szakaszt. Ennek ugyanúgy kialakultak a demográfiai is speciális problémái, mint a másik kettőnek.

A tudatosabb, az aktuális társadalmi-gazdasági fejlődési célokat szolgáló átfogó településtervezési intézkedések kidolgozására került sor az 1970-es években csaknem minden országban. Pl. Bulgáriában viszonylag elmaradott körzetek intenzívebb fejlesztését kezdték meg 1974-ben, Csehszlovákiában 1976-ban fogadtak el a regionális tervezést szabályozó törvényt, ismeretese az 1971. évi magyarországi /és az azt már módosító/ rendelkezések.

A külső és a belső migráció a népességfejlődésnek egyrészt - a társadalmi-gazdasági változástól - függő változója, egyben azonban ható tényezője is, mert rend-

szerint együttjár társadalmi mobilitással és a vándorlók demográfiai magatartásának /házasság, válás, gyermekvállalási készség stb./ megváltozásával.

Mint a leirtakból is kitűnik, helytelen lenne a vándorlás irányítását csak a gazdasági fejlődés eszközeként tekinteni, mert ezekben az intézkedésekben a politikai-ideológiai elemek is mindig jelen vannak. A nemzetközi migráció irányítását pl. minden állam fontos feladatának, katonai érdekei hordozójának is tekintette és - mint láttuk - a lakosság nemzetiség szerinti összetételét is befolyásolni igyekezett ezzel.

6. A népesség gazdasági aktivitásáról

A gazdasági fejlődés és a népesedéspolitika közötti összefüggésnek azonban csak egyik, bár nagyon fontos területét jelentik a migrációval kapcsolatos rendelkezések. E témakörben Marx meghatározásának kell nagy figyelmet szentelni, amely szerint a népesség "...az egész társadalmi termelési folyamat alapja és alanya." Ezért a népesség gazdasági struktúrájának tanulmányozásánál talán a legfontosabb feladat a keresők és az eltartottak számának meghatározása, a változások figyelemmel kísérése és demográfiai okainak felderítése. A népesség száma, nem, életkor és iskolai végzettség szerinti megoszlása meghatározza a munkaerő potenciális számát, minőségét, valamint a rájuk háruló eltartási terheket, területi megoszlása pedig a regionális tervezés lehetőségeit, illetve feladatait. Adott beruházási lehetőségek mellett a munkaerőbőség extenzív, hiánya pedig intenzív gazdaságfejlesztést tesz lehetővé, illetve szükségessé.

A gazdasági aktivitás szempontjából a népesség aktív keresőkre, inaktív keresőkre és eltartottakra cso-

portosítható. Ezekhez a gazdasági fogalmakhoz részben kapcsolódik az a demográfiai felosztás, amely a népességet gyermekkorúakra, produktív korúakra és időskorúakra osztja. Mivel ennek alapja a munkaképes és a nyugdíjas életkor törvényes meghatározása, a demográfiai felosztás képezi a gazdasági elemzés, illetve a munkaerőmérleg alapját.

A munkaképes kor alsó határa az a kor, amelynek betöltése után a fiatal munkába léphet; a munkába lépés alsó korhatára pedig az a kor, amelyben a fiatal ténylegesen is munkába lép. De a munkaképes életkor felső határa is csak általában egyezik meg a nyugdíjjogosultság megszerzésének alsó korhatárával, mert a nyugdíjba vonulás lehetősége ettől mindkét irányban eltérhet. A rendelkezésre álló munkaerőforrást meghatározó tényezők egyik csoportja tehát mindig demográfiai, mert a népesség kronológiai kormegoszlásából meghatározható a "kereső korú" és a "nem kereső korú" népesség száma. A másik azonban már a társadalmi-gazdasági-biológiai faktorok összessége, mert azok együttese határozza meg, hogy ez a munkaerőpotenciál milyen mértékben válik aktív munkaerővé. A munkaerőforrások demográfiaileg adott korlátait a gazdasági aktivitásra ható tényezők útján némileg tágítani lehet. Mint arra már utaltunk, az átlagos életkor emelkedésével összefüggésben a munkaképesség tényleges határa magasabb az érvényes nyugdíjkorhatárnál. Az idős népesség jelentős hányadának 65-70 éves koráig megfelelő a munkaképessége, illetőleg ez csak fokozatosan csökken.

A vizsgált országok többségében, már a háború befejezését követő években is a foglalkoztatáspolitikai fő törekvése az volt, hogy a rendelkezésre álló szabad munkaerőt bevonják a társadalmilag szervezett tevékenységbe. Ez jelentős eredményekkel is járt, ami kifejezésre jut a népesség gazdasági aktivitásának növekedésében.

Amikor a produktív korú férfiak között a keresők aránya meghaladja a 80 %-ot, a foglalkoztatás gyakorlatilag teljeskörűnek mondható, mert a fennmaradó hányad tanul, karkedvezményes vagy rokkantsági nyugdíjas. A nőknél ez a szint valószínűen bekövetkezik már a 70 %-nál, mert közöttük magasabb az oktatásban résztvevők aránya, nagyobbak családi kötöttségeik és kevesebb a megfelelő helyi munkalehetőség. Ez a szint sem állandósítható azonban a szolgáltatások komplex és nagyarányú fejlesztése nélkül. Ez az általános tendencia minden szocialista országban másként játszódott le, mert függött a gazdasági fejlődés ütemétől, történelmi sajátosságaitól és demográfiai helyzetétől.

Bulgáriában a munkaerőgondok a hetvenes években kezdődtek, amikor a demográfiai tartalékok is kimerültek. Csehszlovákiában a munkaképes korú férfiak között a foglalkoztatottság 69 %-ról 83 %-ra nőtt 1953 és 1971 között, a nőké pedig 50-ről 70 %-ra. A munkaerőgondok a hatodik ötéves terv időszakában jelentkeztek /részben demográfiai okokból is/ és az utóbbi évtizedben már olyan súlyúvá váltak, hogy befolyásolják a gazdasági fejlődés ütemét és struktúráját is /95/. A munkaerőhiány az 1960-as évek közepén már Magyarországon is jelentkezett, amikor az akkori munkaügyi miniszter utalt arra, hogy kimerültek azok a munkaerőforrások, amelyek a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezéséből fakadtak. Egyre jobban éreztették hatásukat a demográfiai tényezők is, hisz amíg 1966-1971 között a gazdaságilag aktív népesség száma még 345 ezerrel /7,4 %/ nőtt, a következő ötéves terv időszakában /1971-76 már csak 83 ezerrel /1,7 %/ emelkedett /96/.

A vizsgált országok között az NDK-ban alakult ki munkaerőhiány a legkorábban a már több fejezetben vázolt demográfiai problémák miatt és ott szinte az egész elvult

időszakban a munkaerőmérleg feszültsége befolyásolta a gazdasági tervezést. A munkaképes korúak között a foglalkoztatottak aránya a férfiaknál megközelítette a 90, a nőknél pedig a 80 %-ot. Annak érdekében, hogy pótlólagos munkaerőhöz jussanak, a nemzetközi együttműködésnek többféle formáját alakították ki, főleg a baráti országokkal.

A Szovjetunióban a munkaerőhiány először a távolkeleti és a gyorsan iparosodó területeken jelentkezett. A munkaerőforrások és a népgazdaság igényei közötti aránytalanság a hetvenes években mind nyilvánvalóbb lett regionális és ágazati tekintetben egyaránt. A dolgozók létszámának növelését szinte teljes egészében a munkaképes korba lépő fiataloknak kellene biztosítani. Mivel a születési arányszámok csökkenő tendenciát mutattak, a munkaerőproblémák növekedése egyre nagyobb befolyást gyakorol a gazdasági tervezésre /9/

Lengyelország és Jugoszlávia munkaerőhelyzete jelentősen eltér a többi országtól. Mivel Lengyelországban 1979-ig a munkaerő-források dinamikusan növekedtek, így a teljes foglalkoztatásra való törekvés együtt járt egy változó arányú "kapun belüli munkanélküliséggel". A férfi munkaerőben a hetvenes évek elején érezték hiányokat, a nők intenzívebb foglalkoztatására pedig az évtized végén került sor /98/. Jugoszláviában az egész időszakban a gazdaságpolitika egyik legfontosabb problémáját a foglalkoztatás megoldása jelentette. 1961-ig a foglalkoztatottak száma gyorsan nőtt /7,2 %-kal évente/, majd az 1965. évi gazdasági reform után - időszakosan - csökkenés, 1970 után pedig ismét növekedési tendencia következett /évi 4,2 % átlagosan/. A munkaerő teljes foglalkoztatására azonban akkor sem került betöltött sor. A munkaerő jelentős része külföldön talált munkaalkalmat, de még így is csaknem 600 ezer munkanélkülit tartanak számon /1978/ /99/.

Amíg az 1950-es években az ipar nagyarányú munkaerőigényét a népgazdaságban kialakult struktúraváltozással még ki lehetett elégíteni, a hatvanas években már a nők aktivizálására is szükség volt. A demográfiai tartalékok azonban ezzel jórészt már ki is merültek, mert újabb lehetőséget csak a nyugdíjasok továbbfoglalkoztatása jelentett. Az elöregedési folyamat kezdetben még csak azt jelenti, hogy a munkába lépő fiatalok száma csökkenő mértékben ugyan, de meghaladja a nyugdíjba menőkét, később arányszámuk azonos lesz, majd a kilépőké lesz a magasabb szám. Az európai szocialista országokban ezekben az évtizedekben zajlik le ez a folyamat /100/.

A kormegoszlás gazdasági hatását leggyakrabban a 100 produktív korúra jutó eltartott korúak számával mérjük. Ez az arányszám csak megközelítő eredményt ad, mert nem minden munkaképes személynek van kereső foglalkozása, illetve a nyugdíjaskorúak egy hányada gazdaságilag még aktív. Ennek ellenére nagyon hasznos mutató, egyrészt azért, mert kiszámításához csak a kormegoszlásra vonatkozó adatokra van szükség, másrészt pedig mert az elemzéshez elégséges pontossággal kiemeli az eltéréseket és jelzi azok viszonylagos nagyságát és változását. Mivel az öregek eltartási terhe más mint a fiataloké, e mutatót megbontva is kiszámítják. Anyagilag a nagyobb terhet a fiatalok felnőtt korig történő felnevelése jelenti részben azért, mert a produktív korúaknak is tanul egy bizonyos hányada. Figyelembe kell azonban venni azt is, hogy amíg a gyermekek eltartását a szülők természetes kötelezettségüknek tartják, az idősekét egyre inkább társadalmi feladatnak tekintik.

Az eltartottak megoszlására általában az a jellemző, hogy a fiatal eltartottak aránya csökkenő, az öregeké pedig növekvő tendenciát mutat. /A Szovjetunióban pl. 100 munkaképes korúra 50-60 gyermekkorú és 20-25 öregkorú el-

tartott jut, Magyarországon 1960-ban 44, illetve 29, 1970-ben pedig 36, illetve 35./ A munkaerőmérlegek összeállításánál ezeknél pontosabb meghatározásokra törekednek, mert az aktív keresők számát növelik a továbbfoglalkoztatott nyugdíjaskorúakkal, az eltartottakét pedig a produktív korú továbbtanulókéval és a rokkantnyugdíjasokéval /Magyarországon 1960-ban a 100 aktív keresőre jutó eltartottak száma így még 28, 1970-ben pedig 20 fővel nőtt/.

Hosszútávon az eltartási teher a minimális akkor lesz, amikor a népesség - a halálozások és a születések számának lehető legalacsonyabb kombinációja mellett - csupán pótolja önmagát. Amikor a születések száma csökken, a teljes eltartási teher kisebb lesz, hisz kevesebb gyermek felneveléséről kell gondoskodni. Ez azonban csak ideiglenes állapot, mert a "kevés gyermek - sok felnőtt" korszakát felváltja a "kevés felnőtt - sok öreg" időszaka. Egyre inkább aktuális problémává válik nálunk is az, hogy hogyan lehet majd fenntartani a termelés és az életszínvonal növekedésének az 1970-es éveken kialakult ütemét csökkenő munkaerőlétszámmal. Képesek leszünk-e a beruházások olyan ütemű növelésére, hogy az így elérhető munkatermelékenység növekedés ne csak pótolja majd a kieső munkaerőt, hanem lehetővé tegye az életszínvonal emelését is. Az eleven munkának holt munkával való helyettesítése számos közgazdasági problémát is felvet. Az első a nagy tőkeigényesség. A munkaerő-megtakarító beruházások "árát" nem csak az állóeszközökre, hanem a dolgozók képzésének és munkába állításának költségeire fordított kiadások is terhelik. A felhalmozási hányad egy bizonyos szinten túl nem növelhető, mert az a fogyasztási alap stagnálásához, illetve csökkenéséhez vezet. De nem lebecsülhető nehézséget jelent az is, hogy a költséges gépekkel vagy géprendszerekkel csak egy- /vagy kevés/ féle terméket lehet előállítani, míg a munkaerő mobilizálható. Pésszen ezeknek a tényezőknek hatására alkalmaznak a tőkeerős országokban is inkább

vendégmunkásokat /eleven munka/ a beruházások nagyarányú növelése helyett.

A munkaerőhiány így olyan tényezője lett a gazdasági életnek, amely egyidejűleg zavarja és ösztönzi is intenzív fejlődését.

7. Az iskolázottság alakulása és jelentősége

A munkamegosztás rendszerében minden termelőnek rendelkeznie kell meghatározott szaktudással, amelynek megszerzése így közvetlen társadalmi szükséglet is. A műszaki fejlődés, a termelés gépesítése és automatizálása magasan kvalifikált szakembereket igényel nemcsak a tudományos kutatómunkában, hanem a termelésben is /101/. Mivel a szakképzettség egyre jobban meghatározza a foglalkozást és a beosztást, a tanulás eredményes eszköze lehet a mobilitásnak. A társadalmi-gazdasági szükségletek és az egyéni ambíciók kielégítése érdekében minden ország jelentősen bővítette iskolahálózatát. A szakképzettség rohamos emelkedése és a népgazdaság előtt álló feladatok változása következtében módosulnak a népesség előreszámításával szemben támasztott feladatok is. A biológiai-demográfiai prognózist felváltja a szociális-demográfiai előreszámítás, amelynek a létszámváltozás, a korstruktúra és a nemek szerinti megoszlás mellett, nagy figyelmet kell szentelnie a népesség iskolázottságát, szakképzettségében bekövetkező változásoknak is. A növekvő munkaképességű, aktív lakosságot azonban szakértelmével arányos mértékben kell ellátni termelési eszközökkel. Azokon a területeken, ahol ez nem lehetséges, telítettség következik be, vagyis a szakképzettek egy része nem hasznosíthatja tanult mesterségét. A munkahelyi és a munkaerőstruktúra összehasonlítását az ún. kongruenciavizsgálat segítségével végzik. A struktúrális eltérések gyakorisága és mértéke a

munkaerőgazdálkodás és az oktatás terén kialakult feszültségekre utal. Ezek feloldása nemcsak az egyéneknek, hanem a társadalomnak is érdeke.

Az alapfokú végzettséggel nem rendelkezők száma és aránya folyamatosan csökken és ma már főleg az időskorúakra korlátozódik. Hazánkban az általános iskola 8. osztályát a 15 éven felülieknek 1980-ban már kétharmada /1960-ban még csak 33 %-a/, a tanköteles életből most kilépőknek pedig több mint 90 %-a elvégezte. A legnagyobb mértékű növekedés a középiskolai végzettséggel rendelkezők számában és arányában következett be /a 7 éven felüli népességnek 1970-ben 4,8, 1980-ban pedig 9,7 %-át jelentették azok, akik a szakmunkásképző iskolát és a középfokú szakiskolát elvégezték/. Figyelemre méltó jelenség, hogy a nők iskolázottsága gyorsabban nőtt, mint a férfiaké, így a két nem arányszámai közelebb kerültek egymáshoz. A felsőfokú végzettségük aránya 20 év alatt kétszeresére nőtt. A növekedés üteme a nőknél itt is lényegesen meghaladta a férfiakét.

Hasonló ütemű fejlődés zajlott le a többi szocialista országban is. Lengyelországban 1975-ben pl. a 60-64 éveseknek 5 %-a rendelkezett szakmunkás, 4 %-a középfokú és 2 %-a felsőfokú oklevéllel, míg a 25-29 éveseknek /sorrendben/ 28, 27 és 7 %-a. Jugoszláviában 1953-ban a 10 éven felüli lakosságnak még 88 %-a nem végezte el az általános iskola 8. osztályát, 1971-ben pedig már csak 66 % tartozott ebbe a kategóriába. A középiskolát végzettek aránya 7, illetve 15 % volt, ezekben az években a felsőfokú oklevéllel rendelkezőké pedig 0,6 illetve 1,6 % /102/. 1961-ben középiskolai végzettséggel és valamilyen szakképzéssel a munkavállalók 34,5 %-a rendelkezett, 1971-ben pedig már 40,8 %-a. A Szovjetunióban a 10 éven felüli népességnek 1959-ben 12, 1970-ben pedig 19 %-a középiskolai végzettséggel rendelkezett, felsőoktatási intézményekben pedig 2,3,

illetve 4,2 % szerzett diplomát. Ennek következtében megduplázódott ebben az évtizedben a magasabb képzettségűek aránya az aktív keresők között /a középfokú képzettségűek aránya 13,1 %-ról 26,4 %-ra emelkedett, az egyetemet végzettké pedig 3,3 %-ról 6,5 %-ra/ /103/. Romániában a 12 év feletti népesség 4,8 %-a szakképzettséggel rendelkezett, 3,0 % technikumi és 3,7 % középiskolai végzettségű volt 1966-ban, 2,2 % pedig felsőfokú intézetben szerzett képe-
sitést /104/.

Az általános és a szakképzés gyorsütemű növekedése következtében a fiatalok és az idősebbek iskolázottsága lényegesen eltér egymástól. Ezért a munkaerő-struktúra változásának leglényegesebb összetevője a demográfiai csere, ami az ifjúságnak a társadalmilag szervezett munkába történő belépésével, illetve a munkaképes kort túlhaladottak nyugdíjba vonulásával valósul meg. Ez évente csak 2,5-3 %, de pl. tíz év alatt már 30 %. Az új nemzedék általában magasabb színvonalú és korszerűbb ismeretekkel lép munkába, mint amilyennel a munkából kiválók rendelkeznek.

A magasabb vagy az alacsonyabb mértékű demográfiai csere már önmagában is jelentős hatást gyakorolhat a keresők szakmai struktúrájára. Magasabb képzettsége alapján a fiatal nemzedék gyorsabban alkalmazkodhat a tudomány és a technika fejlődéséhez /105/. Mivel a népszaporulat üteme csökken, az aktív keresők felkészültségének növekedése hozzájárulhat a munkaerőgondok mérsékléséhez, hisz a mennyiség és a minőség egymást helyettesítő tényezők lehetnek ezen a területen is.

Az eddigieken kívül a népesség iskolázottságának a demográfiában azért is megkülönböztetett figyelmet szentelnek, mert az jelentős hatást gyakorol a népesség magatartására azokon a területeken is, amelyeknek demográfiai következményei lehetnek.

8. A foglalkozás szerinti megoszlás és változása

A foglalkozás az egyén által végzett tevékenység, amely alapvetően meghatározza gazdasági viszonyait és a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyét. Szoros kapcsolatban van az iskolázottsággal, a lakóhellyel /város-falu/, a kormegoszlással, az anyagi helyzettel, az egészségügyi viszonyokkal, a családi állapottal stb. Egy ország népességének foglalkozás szerinti megoszlása alapvető közgazdasági mutató, mert kifejezésre juttatja az ország gazdasági tevékenységét és szerkezetét.

A népesség foglalkozás szerinti megoszlása és annak változása két szempontból is számot tarthat érdeklődésünkre. Először azért, mert a foglalkozás szerinti megoszlás következménye az országban kialakult gazdasági és társadalmi helyzetnek /tehát társadalmi képződmény/, másodsor pedig azért, mert a foglalkozás azon tényezők gyűjtőfogalma, amelyek - tudomásunk szerint - hatást gyakorolnak a népesedésre. A mezőgazdasági népesség népmozgalma pl. nagymértékben különbözött az iparban vagy a kereskedelemben foglalkoztatottakétól.

A háború előtti években a vizsgált országokban /Csehszlovákiát és az NDK-t kivéve/ a népesség többsége még a mezőgazdaságtól élt. Az elmúlt három évtizedben lezajlott társadalmi-gazdasági változások alapvető tendenciáit az ipar fejlődése és a mezőgazdasági népesség nagyarányú csökkenése jellemezte. Mint a táblázat adataiból kitűnik, azok a szervezeti és műszaki változások, amelyek hatására a produktív korúak nagy tömegei elhagyhatták a mezőgazdaságot, 1970-ig minden országban befejeződtek. Az alatt a 20-25 év alatt a keresők száma és aránya kb. a felére csökkent csaknem minden országban. Mivel időközben a felvakban nagyarányú előrecedés következett be, az elvándorlás mértéke valószínűleg még nagyobb lehetett. Fár s munkaerő

kiáramlása folytatódott 1970 után is, a csökkenés üteme meg sem közelítette a korábbi évtizedekét. Napjainkban már a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya lényegesen alacsonyabb, mint az iparban és az építőiparban dolgozóké.

A mezőgazdaságban és az erdőgazdálkodásban foglalkoztatottak arányának változása

Ország	1950	1960	1970	1975	1978
Bulgária	79,5	55,5	35,7	28,1	25,0
Csehszlovákia	38,6	25,9	18,3	15,2	14,6
NDK	27,3	17,2	13,0	11,4	11,0
Lengyelország	54,0	44,2	34,7	30,6	30,8
Románia	74,3	65,6	49,3	38,1	33,3
Magyarország	52,0	38,9	26,4	22,7	21,7
Szovjetunió	47,6	38,7	25,2	22,7	20,7
Jugoszlávia	70,0	59,6 ¹	48,7 ²

Forrás: KGST-hez tartozó tagországok népgazdasága
Budapest, 1979. 331-332. 1.

¹1961, ²1971.

Az ipar nagyarányú és rohamos ütemű fejlődése következtében, foglalkoztatni tudta a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerőt, magába olvasztotta a kisiparosokat, majd aktivizálta a háztartásbeli nők többségét. Mindez visszatükröződik az iparban és az építőiparban foglalkoztatottak arányának emelkedésében is. 1950 és 1970 között részarányuk Bulgáriában háromszorosára, Jugoszláviában, Magyarországon és Romániában kétszeresére nőtt, de jelentős változások következtek be a többi országban is. Így 1970-ben az ipari és az építőipari dolgozók 40 % körüli arányt jelentettek minden országban /Jugoszlávia és Románia kivételével/. Mivel ezt követően az arányszámok már alig változtak, úgy tűnik, hogy az ipari népesség száma

megközelítette felső határát az országok többségében. Ez arra enged következtetni, hogy az iparosság alapvetően extenzív jellegű szakasza akkor már a vége felé közeledett. A társadalmi és a gazdasági fejlődés egy magasabb fokán már új igények jelentkeztek, amelyeket az anyagi termelés fokozásával már nem lehetett kielégíteni. A különböző, nem anyagi jellegű szolgáltatások iránti szükségletek egyre növekedtek, aminek kielégítése a munkaerő növekvő számát és arányát igényelte. Ezt csak az ipar elégíthette ki, amely így már nem felvevő, hanem munkaerőt leadó ágazattá vált. A változás tendenciája minden országban azonos, ha intenzitása különböző is. 1980-ra a szolgáltató szektor foglalkoztatta a produktív korúak mintegy 20 %-át.

9. A népesség társadalmi mobilitásáról

A szocialista társadalom osztálytagozódásának átmeneti jellegét szemlélteti az a gyorsütemű változás, ami a lakosság társadalmi csoportok szerinti megoszlásában lezajlott. Minél nagyobb a mozgás, a változás az egyes rétegek között, a társadalom annál nyitottabb, mert az egyén adottságainak, képességeinek megfelelően választhatja meg foglalkozását.

A háború befejezését követő években lezajló társadalmi változások közvetlen kiindulópontjai voltak a társadalmi struktúra megváltozásának is. Ez osztályviszonyok átalakulását közvetlenül meghatározó legfontosabb tényező a tulajdonviszonyok megváltozása volt. Ennek első lépését a földreform jelentette, majd az államosítások következtek, a mezőgazdaság szocialista átszervezése után pedig már az egész népgazdaságban uralkodóvá vált a szocialista tulajdonforma.

A földreform elsősorban a paraszti társadalmon

belül idézett elő nagyfokú mozgást, hisz a nincstelen mezőgazdasági családok és zsellérek a kis- és a középparaszti kategóriába emelkedtek. A parasztság nagy tömegei számára az iparosítás gyors üteme tette lehetővé, hogy megváltoztassa foglalkozását és lakhelyét. A kifelé irányuló mobilitás következtében egyre magasabb lett az ipartan, a közlekedésben stb. dolgozó szakképzetlen munkások között a volt parasztok aránya. A mezőgazdasági fizikai munkát végző apák gyermekeinek 1949-ben 35, 1962-64-ben pedig már 50 %-a elhagyta a mezőgazdaságot. Jelentős hányaduk betanított, vagy segédmunkásként helyezkedett el. Jogos tehát az a megállapítás, hogy "a paraszti vagy mezőgazdasági réteg volt az a nagy tartalék, amely az egész magyar mobilitási folyamatot mozgásban tartotta" /106/. Ugy tűnik, ez nemcsak Magyarországon volt így, hanem a többi szocializmust építő agrárországban is a mobilizálódó parasztság jelentette az iparosítás egyik előfeltételét. 1949-ben az ipari szakmunkásoknak 31, a segédmunkásoknak pedig 42 %-a volt parasztszármazású. E magas arányok még tovább nőttek, mert az 1960-as években a szakmunkásoknak 36, a betanított munkásoknak 60, a segédmunkásoknak pedig 68 %-a paraszti származású volt /107/, tehát első generációs munkás.

A társadalmi rendszer változása következtében az ipari munkások nagy tömegei is mobilizálódtak, mert a segédmunkások jelentős része szakmunkássá képezte magát és mert a munkásság minden rétegéből tizezrek kerültek értelmiségi munkakörbe és vezető állásba.

A parasztságból és más társadalmi rétegekből történő átáramlás következtében a munkásosztály létszáma rohamosan növekedett, aminek intenzitása a szocialista iparosítás legextenzivebb időszakában, 1950 és 1954 között volt a legnagyobb.

Az elmúlt évtizedek gazdasági és politikai változásai megmutatkoztak a szellemi dolgozók számának növekedésében és összetételében is. A szocialista rendszer nagy vívmánya, hogy létrehozta a munkásosztályból és a parasztságból származó, a néphez hű, nagy létszámú értelmiséget.

Hazánkban a vezetők és az értelmiségiek jelentős hányada /a férfiak fele, a nők 44 %-a/ munkás vagy paraszt származású. Lengyelországban az értelmiség 60, Csehszlovákiában a középfokú végzettségűek 69, az egyetemi diplomával rendelkezőknek pedig kb. a fele került ki a munkások és a parasztok közül. Egy reprezentatív felmérés szerint Bulgáriában az egyetemet vagy főiskolát végzetteknek kb. 30 %-a munkásszármazású /ezek az adatok az 1970-es évekre vonatkoznak/.

A mobilitás üteme az utóbbi évtizedben mérséklődött. A társadalom szerkezete azonban nem merevedik meg, csak a rétegek közötti mozgás csökken /a saját rétegből történő utánpótlás jelentősége nő meg/ és a rétegen belüli át-rétegződés jelentősége növekedik. A megváltozott tendencia kifejezésre jut abban is, hogy a rétegeken belüli szóródás jelentősen felülmúlja a rétegek közötti különbségeket.

10. Népesedéspolitika kapcsolata a szociálpolitikával

A már ismertetett nagyarányú strukturális változások összessége igen jelentős - pozitív és negatív - hatást gyakorolt valamennyi népmozgalmi eseményre. A halandósági arányszámok 14-18 %-ról /1930-as évek/ fokozatosan lecsökkentek 8-10 %-re, a születéskor várható átlagos élettartam pedig a férfiaknál 48-50 évről 65-67 évre /a nőknél 48-50-ről 72-75-re/, azaz csaknem 20 évvel nőtt meg. Több országban azonban a halandósági arányszámok javulása megállt, sőt néhány mutatószám emelkedni kezdett /pl. egyes korspe-

cifikus arányszámok/. Változások zajlottak le a házasságkötési mozgalomban is. Az arányszámok kezdeti növekedését, majd stagnálását csökkenés követte. Ehhez hozzájárult a válások számának számottevő emelkedése, az elváltaknak az újraházasodástól való növekvő arányú tartózkodása és a házasságkötés nélkül létesített párkapcsolatok terjedése. De a legjellegzetesebb és e téren a legfontosabb, ma már egyértelműen negatívnak minősített következmény, a születési arányszámok fokozatos csökkenése.

Születési arányszámok alakulása

Ország	1936	1952	1955	1960	1965	1970	1975	1978	1980
Bulgária	22,8	21,2	20,1	17,8	15,3	16,3	16,6	15,5	14,1
Csehszlovákia	16,7	22,2	20,3	15,9	16,4	15,8	19,5	18,4	15,5
Jugoszlávia	26,7	29,7	26,8	23,5	20,9	17,6	18,1	17,4	16,7
Lengyelország	24,3	30,2	29,1	22,3	17,3	16,7	18,9	19,0	18,9
Nyugat-Németország	19,9	19,6	21,4	14,7	13,1	14,7	16,4	15,7	13,3
NDK	19,7	17,1	16,7	17,2	16,5	13,9	10,8	13,9	14,2
Románia	29,6	24,8	25,6	19,1	14,6	21,1	19,6	19,1	17,0
Szovjetunió	31,7	26,5	25,7	24,9	18,4	17,5	18,2	18,3	18,7

A két világháború közötti időszak utolsó éveiben /1934-1939/ a születési arányszámok ezekben az országokban 17 és 30 ezrelék között változtak. A második világháború, mint láttuk, országoként eltérő következményekkel járt a népességfejlődésre és ez éreztette hatását a születési mozgalomban is. Az azóta eltelt időszakot három szakaszra lehetne bontani. Az elsőt azok az évek jelentették, amikor a háborús években elmaradt szülések kompenzálására került sor. Ez országoként változó ideig tartott. Bulgáriában, Szovjetunióban és Csehszlovákiában az 1946-47-ben mért arányszámok jelentették a csúcspontot. A többi ország ezt néhány évvel később érte el. A magas arányszámok kialakulásához hozzájárult az is, hogy ekkor már éreztette

hatását az a sokféle társadalmi és gazdasági változás, amelyek a szocializmus kialakulása következtében jöttek létre. Az új politikai rendszer /pl. a gazdasági fellendülés, a munkanélküliség megszűnése, az ingyenessé vált oktatás és egészségügyi ellátás, a szociális szolgáltatások kiterjesztése/ intézkedései előnyösen hatottak a házasságkötési és a születési kedvre, csökkentették a csecsemő- és a felnőtt halandóságot. Ezekben az években kezdtek azonban létrejönni és kifejlődni azok a társadalmi jelenségek is /pl. az iskolázottság növekedése, urbanizáció, iparosítás, társadalmi mobilitás/, amelyeknek a későbbiekben jelentős szerepük lehetett a születési mozgalom visszaesésében.

A második időszakot a születési arányszámok változó ütemű és mértékű csökkenése követte. E csökkenés mértékére jellemző, hogy néhány országban a reprodukciós szint alá ment. Az országok közötti különbségek mérséklődése arra utal, hogy a csökkenés azokban volt a jelentősebb, amelyekben korábban magasabb arányszámok alakultak ki.

Részben a különböző népesedéspolitikai intézkedéseknek sikerült a csökkenést előidéző tényezők hatását mérsékelniök és a születések számát stabilizálni, illetve némileg növelni. Ezzel megkezdődött a harmadik szakasz, amely még napjainkban is tart.

Mivel a különböző országok trendje hosszabb távon azonos és mivel az arányszámok egyre közelebb kerültek egymáshoz, csak arra gondolhatunk, hogy - a sokféle eltérés ellenére - a születési mozgalmat befolyásoló tényezők között azonosaknak is kell lenniök.

De az elmúlt évtizedek adatait elemezve megállapítható az is, hogy - a közös tendenciák ellenére - az egyes országok speciális jellemvonásokkal is rendelkeznek.

A termékenységcsökkenés első fázisában, az 1950-es években, néhány helyen /politikuskok és demográfusok körében/ az a meggyőződés dominált, hogy a jelenség rövid életű és hamarosan megfordul, mert a szocializmus építésének eredményei automatikusan megoldják a termékenységi arányszámok csökkenése által jelzett problémákat is. A termékenység csökkenése a szocializmus építésének kezdeti éveiben a munkaerőkinálatra jelentős hatást még nem gyakorolt. Amikor azonban ezek a hiányos, csökkent számú generációk kerültek munkaképes életkorba, munkaerőhiány lépett fel. Mivel a születési arányszámok alacsony szintje tartósnak ígérkezett, egyre nagyobb figyelmet szenteltek a népesedéspolitikának elsősorban gazdasági okokból. /z országok többségében erre az 1960-as években került sor. A demográfiai változások így a gazdasági változások passzív elemei helyett, aktív tényezőkké váltak, hisz a munkaerő ma és a belátható jövőben is a gazdasági fejlődés legfontosabb tényezője lesz.

Jelentősebb figyelmet a termékenység-témának kezdetben még csak Lengyelországban és az NDK-ban szenteltek. Mivel Lengyelország népességszáma a háború alatt jelentősen csökkent, 1945 és 1950 között határozott pronatalista politikát folytattak, amelynek eredményeként a 30 ‰ körüli születési arányszám tartós maradt. Az 1950-es évek közepétől azonban már terhesnek érezték ezt a magas termékenységet /pl. 1957-ben a sajtóban felvetették a kívándorlás lehetőségének biztosítását/ és a fogamzásgátlást szorgalmazták. A nagyarányú háborús veszteségek ellensúlyozása érdekében az NDK-ban is már 1950-ben céltudatos népesedéspolitikai intézkedés bevezetésére került sor. Feltette lépett a "Törvény az anya és gyermekvédelemről és a nők jogairól" címen meghozott rendelkezés, amelynek preambulumban olvashatjuk: "A gyermekek - a nemzet jövője. Tehát gyermekekről való gondoskodás, a család erősíté-

se és a nagycsaládok támogatása egyike demokratikus államunk fő feladatainak."

A csehszlovák kormány 1956-ban kezdett aktívabban foglalkozni a népesedési problémákkal. A Kommunista Párt XI. Kongresszusa /1958/ az alacsonyabb jövedelmi kategóriájú családok személyi fogyasztásának növelésére hívta fel a figyelmet, főleg a többgyermekes családok esetében. 1959-ben, a 3. ötéves terv /1960-65/ készítésénél már felismerték azt is, hogy a népgazdaság munkaerővel való ellátása egyre nagyobb nehézségeket jelent, a munkaerőhiány pedig veszélyeztetné a lendületes gazdasági növekedés folytatását.

Ugy tűnik azonban, hogy a termékenység fokozása érdekében ezekben az években hozott intézkedések nem megelőzték, hanem követték a születési arányszámok csökkenését. A gyakorlatban jelentkező igény volt tehát addig az az ösztönző erő, amely utólagos beavatkozásra készítette a kormányzatokat. Változásra ezen a téren az 1960-as években került sor, amikor szinte általánossá vált az a felismerés, hogy a születési arányszámok csökkenése gazdasági és politikai szempontból hátrányos következményekkel járhat

Amíg a korábbi évtizedekben inkább csak egy-egy intézkedést hoztak a felmerült nehézségek mérséklése érdekében, addig ebben az időszakban már egyre inkább arra törekedtek, hogy a népesedési folyamatokra ható tényezők mind szélesebb körét vonják a társadalmi szabályozás hatáskörébe. Ezek az évek a népesedéssel való foglalkozás fellendülésének évei voltak, mert a legkülönbözőbb tudományágak és állami igazgatási szervek foglalkoztak a népszaporodás fellendítésével.

Bulgáriában átfogóbb népesedéspolitikai intézkedéseket 1967-ben, 1968-ban, majd 1973-ban hoztak. Az állami

szociálpolitikai intézkedések célja az volt, hogy a családok anyagi terheit csökkentsék annak érdekében, hogy azok a harmadik gyermek vállalására is ösztönözzenek. 1973-ban a Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottsága határozatot fogadott el a nők helyzetének további javításáról, ami- ben szerepel az a célkitűzés is, hogy optimális feltételeket teremtsenek "a születési arányszámok emeléséhez és azon a szinten való tartásához, amely megfelel társadalmi és gazdasági haladásunk mértékének /108/. Csehszlovákiában a XIV. Pártkongresszuson /1971/ azt a célt fogalmazták meg, hogy a családonkénti átlagos gyermekszámot 1,9-ről 2,5-re növelik. Ennek érdekében jelentősen növelték a második és a harmadik gyermek után fizetett családi pótlék összegét. Jugoszláviában az egész időszakban jelentős és gyors ütemben növekvő munkaerőtartalékokkal rendelkeztek". /109/. Bár törekednek a népességstruktúra megváltoztatására, átfogó népesedéspolitika kialakítására még nem került sor. Lenyelországban a népesedéspolitikának mintegy a harmadik szakasza, átértékelése kezdődött meg az 1960-as években, amelynek értelmében az évi 5 %-os természetes szaporodást kell szorgalmazni.

Magyarország népesedéspolitikai célkitűzései között az egész időszakban a termékenység jelentős növelése /16-18 %/ képezte a legfontosabb feladatot. E téren is számottevő változásokat hoztak a IX. Pártkongresszus határozatai, amelyek közül a gyermekgondozási segély bevezetése volt a legjelentősebb. Majd a Politikai Bizottság 1973. februári határozatához kapcsolódó intézkedés /1040/1973.sz. határozat/ meghatározta a népesedéspolitika jelenlegi céljait. E szerint: a/ a születések számát legalább olyan mértékben kell növelni, hogy ez a népesség egyszerű reprodukcióját biztosítsa; b/ elő kell segíteni a kiegyenlített létszámú új generációk felnövekedését és ezzel fokozatosan mérsékelni kell a népesség korösszetételének egyenetlenségeit.

Az NDZ-ban az 1960-as években is számos intézkedést hoztak a családok állami-társadalmi támogatására annak érdekében, hogy megkíséreljék a gazdasági és a népességfejlődés összhangjának megteremtését. A népesség olyan reprodukcióját kívánják megvalósítani, amely biztosítja a munkaerőszükségletet a jövőben is /110/. Romániában az Államtanács 1966-ban hozott rendelkezésével átfogóan szabályozni kívánta a népesedési folyamatokat a születési arányszámok növelése és magas szinten tartása érdekében. 1990-ig a népesség számát 24-25 millióra kívánják növelni és ennek érdekében a születési arányszámokat 18-19 ‰-es szinten tartani. E célok megvalósítása érdekében a sokféle gazdasági támogatáson kívül különféle tilalmakat is életbe léptetett /pl. abortusztilalom, a válás megnehezítése/. Főleg a harmadik gyermekekre helyezik a hangsúlyt, de a negyedik is jelentős támogatást kap. A Szovjetunióban mindig nagy figyelmet szenteltek a népesség anyagi, kulturális és egészségügyi jóléte emelésének. Ezekben az intézkedésekben népesedéspolitikai momentumok csak az utóbbi évtizedekben kaptak jelentőséget. Ez részben az optimálisnak tartott szaporodási ütemről folytatott vita következménye, részben pedig a népesedéspolitikai eszközök hatékonyságával kapcsolatos szkepticizmus. A népesedési folyamatok tudatos irányításának fontosságát az SZKP XXV. Kongresszusa hangoztatta és megállapította, hogy figyelmet kell fordítani "az utóbbi időszakban kiéleződött népesedési problémákra" és elsőrendű feladatként jelölte meg "a hatékony demográfiai politika" kidolgozását /111/.

Bár a demográfiai problémák nem egyforma súllyal és nem azonos időben merültek fel minden szocialista országban, a népesedéspolitikának jelenleg a fő feladata, hogy meggátolja a termékenység további hanyatlását, és olyan körülményeket teremtsen, amelyek lehetőséget adjanak a családoknak arra, hogy több gyermekük legyen anélkül, hogy életszínvonaluk lényegesen csökkenjen a

gyermektelen családokéhoz képest. Mivel a szocializmus-hoz vezető békés út soklépcsős, impulzív folyamat, amely a gyökeres társadalmi-politikai reformok nagy szakaszai-ból alakul ki, a népesedési folyamatok sem képzelhetők el úgy, mint amelyeknek trendjei egyenletesen alakulnak. Az idézett nézetekből és kormányhatározatokból kitűnt, hogy az egyes országokon belül is eltérően ítélték meg a népesedés helyzetét, illetve a tennivalókat az elmúlt évtizedekben és jelentős különbségek alakultak ki az egyes államok között. Ezért úgy gondolom, hogy semmi sem lenne helytelenebb, mint azt a látszatot kelteni, hogy az európai szocialista országok népesedéspolitikájának fejlődése egy-séges folyamat volt.

A gyermekneveléssel kapcsolatos anyagi terhek a következő tényezőkből állnak össze:

- a gyermek személyéhez kapcsolódó pénzbeli kiadások /élelem, ruha stb./,
- a gyermekszámból adódó személyi jellegű költség-többlet /nagyobb lakás, fűtés stb./,
- az anya keresetkiesése,
- a szülők munkája a gyermekneveléssel kapcsolatban.

Ahol a családok anyagi helyzetét az aktív keresők jövedelme határozza meg, ott az eltartottak számának növekedése az egy főre jutó jövedelem csökkenését vonja maga után. Ez a gazdasági összefüggés alkalmas lehet arra, hogy a termékenység kívánatos színvonalának fennmaradását akadályozza. Mivel a gyermeknevelést hasznos és szükséges társadalmi munkának kell tekinteni, az ebből adódó jövedelemcsökkenést az ipari országokban ellensúlyozni próbálják. Ezek a szolgáltatások különböző csatornákon keresztül jutnak el a családokhoz. Formájukat tekintve lehetnek ingyenes szolgáltatások /a közművelődésre vagy az egészség-védelemre fordított költségek/, kedvezmények /pl. a gyer-

mekintézményekre vagy a lakások karbantartására fordított összegek/ és pénzben fizetett juttatások /nyugdíjak, segélyek, családi pótlék stb./. A népesedéspolitikai célok megvalósításának elősegítése érdekében a támogatás kiterjed mindazokra az életjelenségekre, amelyek a reprodukció mennyiségét és minőségét - közvetve, vagy közvetlenül - befolyásolják. A lényeg talán már nem is az, hogy minél több szociálpolitikai döntés szülessen, hanem az, hogy minél több társadalmi-gazdasági döntésben érvényesüljenek olyan szociálpolitikai szempontok is, amelyek mérsékelhetik azt az ellentmondást, amely az egyén jövedelme és a társadalmilag elismert szükségletei között megnyilvánul pl. a gyermekszám növekedése következtében.

Ma már mintegy 40-féle olyan szociális juttatást tárgyal a nemzetközi szakirodalom, amelyet abból a célból vezettek be, hogy a népesedéspolitika megvalósítását elősegítse. Ezek ismertetése, nemzetközi összehasonlítása és hatékonyságuk elemzése egy külön tanulmány tárgya lehetne. Elterjedésük mértéke visszatükrözi azt a jelentőséget, amelyet az egyes országok a termékenység növelésének tulajdonítanak.

Ugy vélem, hogy ebből a rövid összefoglalásból kirajzolódott az is, hogy a szocialista társadalom építése és fejlődése ezen a területen is ellentmondásos folyamat, mert minden előrelépés feltételezi meglévő ellentmondások feloldását, de minden további előrelépés egyben újabb ellentmondások forrása is. A szocializmus olyan kivágasló eredményei, mint pl. a népesség iskolázottságának vagy az urbanizálódásnak növekedése következtében csökkent a születési arányszám. A tudomány és a társadalmi irányítás feladata, hogy feloldja az így kialakult ellentmondást és megteremtse a változó társadalmi jelenségek fejlődése közötti összhangot. Ennek érdekében szükség van a távlati gazdasá-

gi tervekkel harmonizáló népesedéspolitikai koncepció kialakítására. A népesedési folyamatok tanulmányozása arról győzhet meg, hogy ehhez - saját múltunk, jelenünk és fejlődésünk sajátosságainak feltárásán kívül - a demográfiai kutatások világszerte összegyűlt eredményei között eredményesen használhatjuk fel a többi szocialista ország gazdag tapasztalatait és tudományos kutatómunkájának eredményeit.

III. FORRÁSOK ÉS JEGYZETEK

- /1/ Ezzel részletesebben foglalkozik Hoóz István: A szocialista népesedéspolitika kialakulásának előzményeiről. Statisztikai Szemle, 1978. 191-198. o.
- /2/ Karl Kautsky: Verhmerung und Fntwicklung in Natur und Gessellschaft. 3. kiad. Deitz. Stuttgart, 1921. 15-16. o.
A fiatal Kautsky elég sokat foglalkozott a népesedés kérdéseivel, főleg az utópista hangvételű "Der Einfluss der Volkesvermehrung auf den Fortschritt der Gesellschaft" /Bloch und Hasbach. Vienna 188 o./ című művében és Engels-szel folytatott levelezésében.
- /3/ A. Bevel: A nő és a szocializmus.
Kossuth K. Budapest, 1957. 567 o.
- /4/ Richard Lewinsohn: Die Stellung der deutschen Sozialdemokratik zur Bevölkerungsfrage. Schmollers Jahrbuch. Duncker et Humboldt. Berlin. 1922. 3. köt. 191-237. o.
- /5/ A munkásosztály és a neomalthusianizmus /1913. június 6./
Lenin Összes Művei 23. köt. Kossuth K. Budapest, 1969. 258 o.
- /6/ Tudomásom szerint csak az 1957. évi 68. sz., Csehszlovákiában kiadott abortusz rendelkezés utal arra, hogy a Bizottság az engedélyezési eljárás során meghallgatja a terhes nő férjét, vagy a terhességért felelős férfit, illetve - a 18 éven aluli nőknél - a szülőket.
- /7/ Vö. Erfahrungen mit der Freigabe der Schwangerschaftsunverbrechung in der Sowjet-Republik. Fnke.

- /8/ 1936. június 27-én a Központi Végrehajtó Bizottság és a Népbiztosok Tanácsa rendeletet hozott "A vetélések megtiltásáról, a szülő nőknek juttatott segély összegének felemeléséről, a szülőotthonok, napköziotthonok, óvodák hálózatának bővítéséről stb." F rendelet kiadásában azonban közrejátszott az is, hogy az 1930-as évek elején csökkent a születési arányszám, részben azért, mert az első világháború idején született nők kisebb kohorszai elérték a propagativ kort.
- /9/ A gyermektelen nők terhessége csak egészségügyi okból szakítható meg, de korlátozzák az egy- és kétgyermekeseknél is.
- /10/ V. SRP, M. Kucera: Potratovost v. Cseskoslovensku v letech 1958-1962, Demografic, 1963.
- /11/ Dr. Dusan Freznik: Razvitak Stanovniatva Jugoslavije u posleratnom periodu. Stanovnistvo, 1973-74. 3-4. és 1-2. sz. 11-59. o.
- /12/ Lesinkski, J. - Lacki, M.: Az abortusz kérdés Lengyelországban. Analizia pronyeny v Polszce, z uvzgladeniyenem metod ih zvalcsanyia. Pol. Tyg. lek. 1961. 16, 3, 99-104. o.
- /13/ K. Lungwitz: Wirtschaftswissenschaft, 1974. 11. 1616-1636.o.
- /14/ Már 1967 augusztusában és szeptemberében megközelítette a 40 %-ot, annak ellenére, hogy - R. Pressat szerint - az illegális abortuszok száma 1966-ban legalább 460 ezerre, vagyis az élveszületések számánál 70 %-kal magasabbra emelkedett. /Population 1967. 6. sz./
- /15/ Magyarországon egy 1964. évi reprezentatív felvétel

szerint a művi abortuszt kérő nők 38 %-a a terhesség 4-7. hetében, 57 %-a a 8-11. hetében és csupán 5 %-a volt terhességének 12-19. hetében. Csehszlovákiában 1968-ban a művi abortuszok 13 %-át a terhesség 4-7., 68 %-át 8-11. és 9 %-át 12. és további hetekben hajtották végre.

/16/ Kulcsár Kálmán: Az ideológiai változások hatása a jogi struktúrára /Kísérletek a szociális tapasztalatok elemzésére/ II. rész, Szociológia, 1977. 3. 269-279. o.

/17/ Im. 274 o.

/18/ Karl Marx és Friedrich Engels Művei. 4. köt. Kossuth K. Budapest, 1959. 361 o.

/19/ A. Bebel im. 518-519. o.

/20/ Karl Marx és Friedrich Engels Művei, 21. köt. Kossuth K. Budapest, 1970. 75-76. o.

/21/ A nemzetek önrendelkezési jogáról - Lenin Összes Művei. 25. K. Kossuth K. Budapest, 1970. 283 o.

/22/ Lenin Összes Művei, 17. köt. Kossuth K. Budapest, 1969. 140 o. / A szabad családtervezés lehetőségének és a válás jogának követelése még ma is aktuális politikai törekvés. 18 európai kapitalista ország kommunista pártja római konferenciáján /1974. nov. 15-17./ megfogalmazott memorandum tartalmazza azokat a célkitűzéseket is, amelyek megvalósítása érdekében összehagolt nemzetközi akciót tartanak szükségesnek.
/L'Humanité, 1974. november 20./

/23/ Beszéd a Munkásnők I. Összorosországi Kongresszusán

- /1918. november 19./ Lenin Összes Művei. Kossuth K. Budapest, 1972. 175 o.
- Korábbi előzménye ennek megtalálható már a francia forradalom jogalkotásában is. A családot akkor - egy rövid időre - törvényileg csaknem teljesen megszüntették. Egy 1792-ben alkotott törvény szerint a házasság egyoldalúan vagy megegyezésem alapon szétbontható. A házasság így válhatott volna szabad egyesüléssé. A Convent "az erkölcstelenség viharának megállítása" címen ezt a rendeletet hamarosan visszavonta.
- /24/ Magyar családi jog. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967. 118 o.
- /25/ E kérdésekkel részletesebben foglalkozik Hoóz István: A szocialista népesedéspolitikai kialakulásának előzményeiről. Statisztikai Szemle, 1978. 191-199. o.
- /26/ A nem életképes házasságok felbontására 1974-ben már a világ országainak 97 %-ában sor kerülhetett. /A válás szabályozása a nyugat-európai országokban, Világosság, 1974. április 261 o./
- /27/ A Családjogi Kódex 1966. évi szövege szerint "a házastársak akaratja nem lehet elegendő alap a házasság felbontására". /N.I. Previa: Studi di cerceari juridice, 1980. 1. sz./
- /28/ A válások száma az utóbbi évtizedekben emelkedett. Ezért a válások elemzése a demográfiának kialakulóban lévő része. Talán az első önálló áttekintést erről a témáról S. Ledermann tette közzé 1948-ban /Les divorces et les séparations de corps en France/. Population, 1948. 2. sz. 311-344. o.
- /29/ A házassági törvényekről szóló konferencia anyagára

- van szükség a civilizáltika területén is, mind meglévő sejtéseink igazolására vagy cáfolatára, mind pedig ismereteink konkrétabbá tételére. /Eörsi Gyula: A jog politikai elvek és a jogászai tevékenység elvi kérdései. Jogtudományi Közöny, 1964. május 275-267. o./
- /30/ A Szovjetunióban 1950-ben 1000 házasságkötésre 34 válás jutott, de Leningrádban 107, Moszkvában pedig 135. Ezek az adatok rohamosan emelkedtek és 1967-ben mindkét városban 500 ezrelék körül lehetnek. Lengyelországban 1950-ben 100 fennálló házasságra 4,2 válás jutott a városokban és 0,8 a falvakban, 1970-ben pedig már 8,1 illetve 1,3. /F. Vielrose: Malzepistwa, wdowienstwo i rozwody Polsce. Studia Demograficzne, 49, 1977. 57-59. o./
- /31/ Statisztikai előadások II. sorozat Budapest, 1905. 59. 1.
- /32/ Population policies. A survey of recent developments. Under The Auspices of Committes on Investigation of Population Policies. /Washington/ The International Union for the Scientific Study of Population /1954/.
- /33/ G. M. Szverdlov: A válási törvény és a statisztika. Külföldi Jogi Cikkgyűjtemény, 1965. 2. sz. 199 o.
- /34/ Hazai szerzők szerint a békéltető tárgyalások 30-40 %-a eredményes. Lengyelországban 1977-ben béküléssel ért véget a bontási perek 13,64 %-a.
- /35/ R. Linton: La storia naturale della formiglie, La famiglia n. 53. o.
- /36/ Dr. Kulcsár Kálmán: A válás és a társadalom. In: A válás /tanulmánygyűjtemény/ Budapest, 1957. 85-122. o.

- /37/ Hoóz István: Népesedéspolitika és népességfejlődés Magyarországon a két világháború között. Akadémiai K. 1970. 25 o.
- /38/ A házasság felbontását kérő /keresetindító/ fél egyre gyakrabban a feleség. Az 1960-as években még egyenlően oszlott meg a keresetindítás, de 1979-ben az esetek 64 %-ában a feleség volt a kezdeményező.
- /39/ A miénkhez hasonló a helyzet Romániában is. A különválástól a perbeadásig legalább két évet vár 27 %, 41 % 6-10 évet. Az esetek 71,5 %-ában a válóper beadásakor a felek valamelyike vagy mindkettő már vadházasságban élt, 44,7 %-ának már gyermeke is született a vadházasságból. /Házasságok jövője Hargita megyei esetek tükrében. A Hét, 1979. január 19./
- /40/ Lőcsei Pál: A házasságbojlás problémái Magyarországon. In: Cseh-Szombathy László /szerk./: A változó család. Kossuth K. 1978. 85-125. o.
L. Roussel szerint Franciaországban 1963-67-ben 100 válásra 90 életközösség felbontás jutott. /Les divorces et les séparations de corps en France 1936-1967. Population 1970. 2. sz. 275-303. o./
- /41/ A szocialista országokban már létrejöttük kezdete óta a társadalompolitika szerves részévé vált a nemek közötti egyenlőség megvalósítása. Az államok alkotmánya szerint a férfit és a nőt egyenlő jogok illetik meg a gazdasági, politikai, kulturális és társadalmi élet minden területén. Ezeket az elveket a gyakorlatban a különféle jogszabályok viszik át.
- /42/ H. Sas Judit: A nőiesség-férfiasság sztereotípiákban élő normái társadalmunkban és ezek szerepe a családi

életmód alakulásában c. disszertációjában /1977/ kifejti, hogy a férfiasság-nőiesség definíciójának meghatározásában jelentős szerepe van a társadalom fejlettségének, mert az - a biológiailag adott természetes munkamegosztás mellett - befolyásolja a férfi és a nő társadalmi kötelezettségeit és lehetőségeit.

Kulcsár Kálmán: Az ember és társadalmi környezete. Gondolat Kiadó, 1969. 144-147. o.

- /43/ Hazánkban már 1951-ben is aktív propaganda munkát folytattak a nők gazdasági aktivitásának fokozása érdekében. /Varga Edit: Nők a termelésben. Társadalmi Szemle, 1951. 6. 462-474. o./
- Hrubos Ildikó: A női munkaerőtartalék aktivizálásának lehetőségei és korlátai. Szociológia, 1976. 2. 220-234.o.
- /44/ A kereső nők aránya - főleg kezdetben - a fiatalabbak között magasabb volt, mert nem kellett gyermeket nevelniük és mert magasabb szakképzettséggel rendelkeztek.
- /45/ Koncz Katalin: A nők foglalkoztatásának alakulása Európában. Közgazdasági Szemle, 1978. 341-352. o.
- /46/ Egy lengyelországi 1960-as felmérés szerint az összes gyermektelen nő 50 %-a, az egygyermekes nők 47 %-a, a kétgyermekes nők 38 %-a és a háromgyermekes nők 31 %-a dolgozó. /A. Kurzynowski: Aktywizacja zowodowa kobet a sielkosc rodziny. Varsó, 1972. Különlenyomat/
- Magyarországon 1960-ban az általános iskolát végzetteknek 53, az érettségizetteknek 74, az egyetemét végzetteknek pedig 86 %-a dolgozott, illetve az 1 gyermekesek 46, a 3 gyermekesek 3,2 %-a vállalt munkát. /Horányi Péterné: A nők foglalkoztatottságának egyes kérdései. Demográfia, 1965. 180-200. o./

- /47/ Siskan, N.: Trud zsenšcain v obščesztvennom proizvodstva. Voproszi Ekonomiki. 1980. 2. 13-23. o.
- /48/ Koncz im. 351 o.
- /49/ Preusche, B.: Besonderheiten der optimalen Nutzung des wiblichen Arbeitsvermögens. Sozicalistische Arbeitswissenschaft, 1978. 1. sz. 56-63. o.
- /50/ Perevedencev szerint a korábbi háziasszonyok munkájukkal aligha helyettesithetik azokat az életerős fiatal férfiakat, akiket szülhettek volna.
- /51/ Frantzen, Betty: Influence du travail professionnel de la femme sur la famille. Revue del l'Institut de Sociologi 1969. 2. 227-262. o.
J. Berent: Causes of fertility desire in Eastern Europe and the Soviet Union, Population Studies 1970. 1. és 2. sz. 35-38., illetve 247-292. o.
- /52/ A. S. Rossi: Equality between the Sexess: an Immodest Proposal, Ed by Robert Jay Lifton: The Women in America, Boston, 1965. behatóan foglalkozott a nőnek a modern társadalomban való integrálásáról, erről különféle modelleket is dolgozott ki.
- /53/ J. B. Rjurikov: Datyi i obsesztvo. Voproszi Filozofii, 1977. 4. 119 o.
- /54/ Nizsalovszky meghatározása szerint a háztartás nem egységes feladatkör, hanem hármas tagozatú. Magában foglalja a családi otthon berendezésének és rendjének fenntartását, a család élelmezéséről való gondoskodást és a családi közösségekben fejlődő gyermekek gondozását, családi nevelését. Mind a három terület nagyon sok

részegységből áll. /A család jogi rendjének alapjai.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. 487 o./

/55/ Marx-Engels: Válogatott levelek, Szikra. 455 o.

/56/ V. Perevedencev: Nas Szovremenik. 1975. 6. 131 o.

/57/ Idézi: Piszkumov-Sztyesenko

/58/ A. Ja. Kvasa: "A népesedéspolitika néhány eszköze" A
népesség-reprodukció tanulmányozása c. gyűjteményben.
Nauka. 1968. 73-74. o. /Oroszul/.

/59/ Sztrumilin: Novüj Mir. 1960. 7. 208 o.

/60/ Ju. Bsiljanszkij: Politiko-ekonomicseszkie problemii
norodonászelenija pri szocializme, Voprosy ekonomiki
1972. 10. sz. 66-76. o.

/61/ A szovjet demográfusok ezzel kapcsolatos állásfoglalásait ismerteti D. M. Heer: Three Issues in Soviet Population Policy, Population and Development Review, 1977. szept. 229-253. o.

/62/ Nód Aladárné: A nők helyzete a munkahelyen és otthon.
Statisztikai Szemle, 1962. 8-9. 791-811. o.

Ferge Zsuzsa: A nők a munkában és a családban.
Társadalmi Szemle, 1976. 39-51. o.

/63/ A férfi és a nő jogainak változása a családban és a munkahelyen nemcsak megszüntetett ellentmondásokat, hanem újakat szül, amelyek feloldási nehézségeivel a szociológiai irodalom is foglalkozik. Pl. Kulcsár Fálmán
In.: Lőcsei Pál /válogatta/: Család és házasság a mai magyar társadalomban. Közgazdasági és Jogi K. Budapest, 1971.

- /64/ A minimális bér akkor 100 leva volt. Drzsaven Veszt-
nik, 1979. 90. 930-933. o.
- /65/ Radzinski, T.: Co przynosi projekt zmian w kodeksie
pracy? Trybuna Ludu, 1961. ápr. 15., 3. o.
- /66/ Izvesztija, 1981. szept. 6. Ezt az SZKP XXV. Kongressz-
szusa /1976/ határozta el.
- /67/ NIN, 1977. évi 1376. sz.
- /68/ P. E. Tyerleckij: Az európai államok népességének nem-
zetiségi összetételére vonatkozó népszámlálási adatok
elemzési és helyesbitési módszerei. Statisztikai Szemle,
1950. 664-673. o.
Joseph B. Schechtman: Postwar Population Transfers in
Europe 1945-1955. University of Pennsylvania Press,
1962. 133 o.
- /69/ Törökország és Bulgária kormányai között több megállá-
podás született már a II. világháború előtt is a törö-
kök ki- illetve betelepítéséről, amelyek alapján /1928-
1939 között/ 125 000 török távozott az országból. Az
1945 után kötött megállapodás alapján 1949-51-ben 155 000
fő, majd később /1970-72/ 35 000 török emigrált Bulgári-
ából. 1947-51 között 195 000 személy hagyta el összesen
az országot, az 1952-től 1971-ig eltelt években pedig
újabb 27 000. Ivan Stefanov-Nicola Naoumov: Bulgária In:
Population Policy in Developed Countries. Ed. By Bernard
Berelson. McGraw-Hill Book Company, 1974. 149-171. o.
A Németország elleni háborúban Bulgária 32 000 embert
veszített a frontokon. Ugyancsak bulgáriai források
szerint - államközi megállapodás alapján - Romániából
134 000 bolgár költözött az országba, onnan pedig 293 000
vándorolt ki, többségük /törökök/ Törökországba.

I. Stefanov: A népesedéspolitikai jelenlegi problémái Bulgáriában. Demográfia, 1972. 2. 228 o.

- /70/ Uj Magyar Lexikon A-C kötet, Budapest, 1959. 385 o.
- /71/ V. SRB: Obyvatelstvo Ceskoslovenska v letech 1918-1978. Demográfia, 1978. 4. 289-314. o.
- /72/ "A három kormány minden vonatkozásban megvizsgálva a kérdést elismeri, hogy a Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon maradt német lakosságnak vagy egy részének Németországba történő áttelepítésére vonatkozóan intézkedéseket kell fogantatni. Egyetértenek abban, hogy bármilyen áttelepítés történjék is, annak szervezeten és emberséges módon kell végrehajtania. A potsdami megállapodások, XIII. A német lakosság rendezett áttelepítése. Nemzetközi szerződések gyűjteménye 1945-1958. Budapest, 1958. 58 o.
- /73/ A Németországban tartott népszámlálás szerint 1946-ban 3 220 000 Csehszlovákiából jött személy tartózkodott a különböző zónákban. /A közleményből nem tűnik ki, hogy valamennyien németek voltak-e?/
- /74/ 1946. február 27-én Magyarország és Csehszlovákia közötti lakosságcsereéről egyezményt írtak alá, amelyet törvénybe is iktattak. /1946: XV.tc. a Magyarország és Csehszlovákia közötti lakosságcsere tárgyában Budapesten 1946. évi február 27. napján kelt magyar-csehszlovák egyezmény be- cikkelyezéséről./
- /75/ V. SRB Im. /71/ 10. o.
- /76/ Lenka Kalinova: Zmeny sociálni struktury ceské a slovenské spolecnosti v letech 1945-1948. Demográfia, 1977. 2. 100 c

- /77/ Dr. D. Breznik Im. /11/
- /78/ Janus A. Ziolkowski: Poland /In: Population Policy in Developed Countries./ Ed. by B. Berelson.
A Population Council Book, 1974. 445-489. o.
- /79/ Dr. Szabady Egon: A népesség reprodukciója: a termékenység alakulása az elmúlt harminc évben. Demográfia, 1975. 163 o.
- /80/ Thirring L.: Magyarország népessége 1869-1949 között. In: Kovacsics József /szerk./: Magyarország történeti demográfiája c. kötetben. Budapest, 1963. KSH
- /81/ P. E. Tyerleckij Im.
- /82/ Acsádi és társai Im.
- /83/ Petre Muresan-Ioan M. Copil: Romania /In: Population Policy ... 355-384. o./
- /84/ Marx és Engels Művei. 4. kötet Kossuth K. 1959. 437-470.o.
- /85/ Szocializmus c. fejezet
- /86/ Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban.
- /87/ "A népbiztosok tanácsának a tevékenységéről adott jelentés a VIII. Összoroszországi Szovjet Kongresszuson"
Lenin Összes Művei 31. k. 504 o.
- /88/ Protsenko, V.A.: Szociologicseszkie Iszledovania, 1976. 2. 64-74. o.

- /89/ Dr. Fodor László: Falvak a nagyváros árnyékában.
Kossuth K. 1973. 117 o.
Rarcy, H.: La politique de développement rural en Europe de l'Est. Revue de la Société Française d'Economie Rurale 1976. jan.-febr. Közreadja: Problèmes Economiques, 1976. jul. 14. 11-16. o.

- /90/ Brichler Marcel: A nagyvárosi agglomerációról.
Demográfia, 1959. 1. sz. 32-53. o.
Néhány országra vonatkozó ilyen adatok rendelkezésünkre állnak, amelyek arra utalnak, hogy a természetes szaporulat szerepe a városok növekedésében nemcsak Magyarországon, hanem más országban is alacsony.

A városi népesség növekedése és annak összetevői 1960 és 1970 között

Ország	A növekedés aránya %/	A növekedés	
		vándorlásból	természetes szaporodásból
Bulgária	26,16	55,70	44,30
Magyarország	13,17	82,50	17,95
Lengyelország	18,14	54,59	40,41
Jugoszlávia	34,31	70,74	29,26

V.V. Moiszzejenko: A vándorlás szerepe a Szovjetunió városai népességének alakulásában modern viszonyok között. Demográfia, 1974. 42-46. o.

- /91/ Fzt rendszeresen ismertetik pl. a Demographic Yearbook kötetei.

- /92/ Dr. Jcsádi György: A népesség belső vándorlása. Statisztikai Szemle, 1956. 451-462. o.
Dr. Lengyel László: A foglalkoztatottság alakulása Magyarországon /1949-1957/.

Statistikai Szemle, 1958. 733-772. o.

M. Ciechocinska: Polityka migracyjna w XXX-lecin
Polski Ludowej 127-150. o. /Studia Demograficzne 48.
1977/

Bene Lajos: A belső vándormozgalom három évtizede
Demográfia, 1975. 2-3. 253-269. 9.

/93/ A belső vándormozgalom demográfiai következményeiről
1962-ben Budapesten rendezett nemzetközi konferencia
anyaga megjelent a Demográfia 1962. és 1963. évi számaiban
Dr. I. Ginic: Dinamika i struktura gradskog stanovništva
Jugoslavija, 1967. 239 o.

/94/ Harcza István: Vándorlás és nemzedékek közötti mobilitás.
Statistikai Szemle, 1981. 2. sz. 135-160. o.

/95/ Pick, M.: Jak dopadlo overování odvodu z pracovní síly.
= Hospodářské Noviny, 1977. 50. sz. 5. o.
KRC, R.: Dlhodobé trendy rozvoja socialistického Československa.
Ekonomický Časopis. Bratislava, 1980.
No. 10 891-902. o.

/96/ Az aktív keresők létszámnövekedésének üteme Magyarországon a következő változásokat mutatja az egyes ötéves ciklusokban: 1950-55: 1,6; 1955-60: 0,7; 1960-65: 0,6; 1965-70: 1,3; 1970-75: 0,4; 1975-80: -0,1 %.
Böszörményi Ferenc-Munkácsy Ferenc: A foglalkoztatás hatékonysága és a munkaerőkinálat, Közgazdasági Szemle, 1980. szept. 1097-1107. o.

/97/ Manevics, E.: Puti ulucssenija iszpolzovanija rabocsej szilü. Voproszü Ekonomiki, Moszkva, 1973. 12. 27-39. o.

/98/ Kabaj, M.: Zasoby ludzkie a rozwój gospodarki polskiej

- 1950-1990. *Ekonomista*, Warszawa, 1974. 3. 601-628. o.
- /99/ Branislav: *Ekonomiska politika zaposljava*. *Ekonomist*, 1977. 1. 60-64. o.
- /100/ Az 1970-es évek elején fennálló helyzetet a következőként foglalták össze: 1. NDK és Csehszlovákia: felesült munkaerőmérleg; 2. Magyarország: a tartalékok egyre kevésbé elégítik ki az igényeket, Szovjetunió és Bulgária: egyes ágazatokban felesleg, másokban hiány; 3. Lengyelország és Románia: a munkaerő további növekedésének lehetősége. Vajsz, T.: *Szotrudniczeszktv sztran SZEV v izspol'zovanii rabocsej szili*. *Ekonomicseskie Nauki*, Moszkva, 1974. 7. 67-74. o.
- /101/ A képzettség növekedésével párhuzamosan a munka bonyolultsági foka a következő mértékben növelhető /hazai adataink szerint/: szakképzetlen 1,00; szakmunkás 1,33; középfokú végzettséggel rendelkező 1,92; felsőfokú képzettséggel rendelkező 3,81.
- /102/ Dr. D. Breznik: *Razvitak Stanovnistva Jugoslavije u posleratnom periodu Stanovništvo* 3-4, 1-2, 1973. 1974. 73-74. o.
- /103/ V. Starovszkij: *Vesztnyik Stat.* 1971. 5. sz.
- /104/ P. Muresan-I.M. Copil: *Románia*, Im.
- /105/ A közoktatás-szakképzés és a társadalmi-gazdasági fejlődés kölcsönös összefüggését mutatja be egy sokoldalú és igényes tanulmányban Monigl István Im. /17/
- /106/ Andorka Rudolf-Harcza István-Kulcsár Rózsa: *A társadalmi mobilitás történeti tendenciái*. *Társadalomstatistikai Közlemények*, Budapest, 1975. 51 o. Andorka és társai Im. /47/

- /107/ Mód Aladárné-Ferge Sándorné-Láng Györgyné-Kemény István: Társadalmi rétegződés Magyarországon. Statisztikai Időszaki Közlemények, 90. köt. Budapest, 1966.
- /108/ "Enhancing the Role of Women in the Building of a Developed Socialist Society" a Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottsága Politikai Irodájának 1973. március 6-i határozata. Sofia Press, 1973. 36 o.
- /109/ Dr. Macura, M.: Stanovnistvo i rodna snaga koo cirioci privrednog razvoja Jugoszlavie. Beograd, 1958. 374 o.
- /110/ P. Khalatbari-K. Müller-E. Strohbach: Népesedéspolitikai problémák a Német Demokratikus Köztársaságban. Demográfia 1972. 2. 184-194. o.
- /111/ SZKP XXV. Kongresszusának anyagai 1976. 73 o.

A NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET KUTATÁSI JELENTÉSEI

1982

1. Népesedés és népesedéspolitika tárcaszintű középtávú kiemelt kutatási főirány /1982-1985/.
A KSH Népeségtudományi Kutató Intézet távlati tevékenységének irányelvei /1982-1990/.
2. Érték-orientációk a népesedési magatartásban.
3. A sorköteles fiatalok testi fejlettsége, biológiai, egészségi állapota /Előzetes tájékoztató/.
4. A népességelőreszámítások néhány módszertani kérdése /Előterjesztés az MTA Demográfiai Bizottságának/.
5. A demográfiai átmenet elemzésének néhány gyakorlati nehézségéről.
6. A területi népességprognózisok előkészítése.
7. A demográfiai tudomány helyzete Magyarországon.

1983

8. Vélemények és előítéletek az öregségről.
9. Az utolsó nagy kolerajárvány demográfiai képe Európában és az Egyesült Államokban /1872-1873/.
10. A népesedéspolitika tartalma, jellege, céljai, eszközei, hatékonysága. Nyugat-európai tapasztalatok.